

UiT Norges arktiske universitet

Fakultet for humaniora, samfunnsvitenskap og lærerutdanning

Institutt for arkeologi, historie, religionsvitenskap og teologi

Rel-3901 Masteroppgave i teologi, november 2020

Janne Grete Jørstad

*Fred på jord, fryd på jord: julefeiring blant fangene i
SS-Strafgefangerenlager Falstad under andre verdenskrig.*

Forord

Det å bo på Ekne, eller i Levanger, kanskje i hele Trøndelag, innebærer at man har kjennskap til Falstadsenteret, i dag museum, minnested og senter for menneskerettigheter. Det har det ikke alltid vært! Den vakre gule bygningen minner kanskje om et fransk kloster når det en sommerdag bader i sol, det er vanskelig å se for seg hva som har foregått her, hvilke skjebner disse veggene har vært vitne til. Men vi som bor her, vi som kjenner store deler av historien, vi som har vokst opp med skoleturer hit, vi som har Falstadsenteret tett på oss, vi vil alltid kjenne på tristhet og vemod over hva det har vært. Vi vil alltid kjenne sorg og medfølelse med menneskene som hadde sitt livs vanskeligste dager her. Om solen skinner aldri så vakkert over det gule bygget vil det alltid vekke vonde minner og følelser.

Ekne kirke, jula 1944: Klokken har passert elleve, og bygdas folk sitter i kirkebenken i den lille trekirka fra 1893. Når man blar opp salmeboka, og synger salme 48 Deilig er jorden, stående, da kan julefreden senke seg:

*Deilig er jorden, prektig er Guds himmel,
skjønn er sjelenes pilgrimsgang!
Gjennom de fagre riker på jorden
går vi til paradiset med sang.*

*Tider skal komme, tider skal henrulle
slekt skal følge slekters gang;
aldri forstummer tonen fra himlen
i sjelens glade pilgrimsang.*

*Englene sang den først for marskens hyrder;
skjønt fra sjel til sjel det lød:
Fred over jorden, menneske, fryd deg!
Oss er en evig Frelser født.*

SS-Strafgefangenenlager Falstad, jula 1944: Klokken har passert elleve, fangene får ikke dra til den lille trekirka nede ved fjorden. De er innesperret i en av Norges verste fangeleirer, kanskje *den* verste, og krigen er inne i sitt fjerde år. Fangen Reidar Brekke fremfører sin sang *Finnmarkingens julekvell*:

*Jeg feirer jul i historien sus,
men klokkeklemt i det fjerne,
mitt hjem i aske, min verden i grus.
Klokkene bærer det gamle ord
om barnelykke og fred på jord,
i mennesker Guds velbehag.
Det faller så tungt å tro det i dag
men jeg ville så inderlig gjerne.*

*I fangeleir bak piggrådhegn
sperret av hunder og vepnet vakt,
jeg speider etter et lysende tegn
fra barnet den gang i krybben lagt.
Hyrdene så det og trodde det med,
nu kommer fredstegn fra himmelen ned,
julestjernen har bragt det,
millioner av sjeler har sunget og sagt det,
millioner har vist hvor det var å finne,
jeg trenger det mer enn noensinne.*

*Det blåses, det det strykes, det synges i kor,
det lyder i tekster, i prekner, i ord
dette julens budskap om fred på jord.
Mens bloddampen oser og hatet luer,
mens straffene måles og hevnen truer.
Der tales om kjærlyghet, tro og fred,
jeg har så vondt for å svelge det ned.
Slik har det vel været, slik må det vel være,
et gapende svelg mellom liv og lære.*

*Jeg våknet i morges på julekvell
og gruet for stemningens trykk på sinnet.
Det var så rart med den dagen lell,
den har gravet et tydelig spor i mindet.
Men i dag skulle intet rokke min tross,
her var intet som minte om julen der hjemme.
Det var ingen jul i brakka hos oss,
intet som kunne med mindene stemme
og bringe med seg den barnlige ånd
som julekvelden så lett kan fremme.*

Innhold

1	Innledning.....	6
2	Teori og metode	8
2.1	Metodebruk.....	11
3	Falstads historie.....	12
3.1	Falstad Opdragelsesanstalt for vanartede guttebørn 1929 - 1941.....	12
3.2	Lebensborn-institusjon og SS-Strafgefengenenlager Falstad 1941-1945	12
3.3	Innherad tvangsarbeidsleir – landsvikerleir 1945-1949	12
3.4	Falstad offentlige barneskole for evneveike, under ulike navn 1951-1982 (1992)...	13
3.5	Museum, minnested og menneskerettighetscenter 1985-2020	13
4	Livet i SS-Strafgefengenenlager Falstad 1941-1945	15
4.1	Antall fanger og kategorier.....	16
4.2	Arbeid og fritid	16
4.3	Kosthold.....	17
4.4	Sykdom.....	17
4.5	Lokalsamfunnet og leiren	18
4.6	Straff.....	18
4.7	Falstadskogen	19
4.8	Endringer i levekår	20
5	Julefeiringen på Falstad.....	23
5.1	Jula 1941:.....	23

5.2	Jula 1942.....	25
5.3	Jula 1943:.....	28
5.4	Jula 1944.....	32
5.5	Kvinnenes stemme.....	40
6	Julens betydning bak piggråden.....	45
6.1	Makt – maktperspektivet ligger i å faktisk feire julen, det er også makt i felleskap.	45
6.2	Status quo, er julefeiringen med på å skape en slags normaltilstand i alt det unormale?	47
6.3	Skape mening i det meningsløse, julen som håpsbærer	49
7	Sammenfatning.....	53
8	Litteraturliste	55

1 Innledning

Vi vet at det var mørkt på Falstad under andre verdenskrig, eller grått, som fangene selv skriver. Vi vet at det var brutalt på Falstad under andre verdenskrig, eller helvete på jord, som fangene selv skriver. Vi vet at mennesker døde på Falstad under andre verdenskrig, eller ble skutt i nakken og nedgravd i en umerket grav, som fangene selv skriver.

Fantes det lys og håp blant fangene på Falstad under andre verdenskrig? Fantes det noe som gav mening? Noe som bar dem gjennom grusomhetene, for noen bare få uker, for andre flere år. Denne oppgaven har fått tittelen «*Fred på jord, fryd på jord: julefeiring blant fangene i SS-Strafgefengenenlager Falstad under andre verdenskrig.*»

Oppgavens hovedsikte er å gjøre rede for nettopp julefeiringen blant fangene, men også å si noe om julens og julefeiringens betydning for de menn og kvinner som satt som fanger på Falstad fra 1941-1945. Kan ritualteori kaste lys over julens funksjon og betydning for de som satt bak piggtråden på Falstad? Hvilken betydning hadde julen og dens feiring for de mange som tilbragte uker, måneder og år i fangenskap på Falstad under andre verdenskrig?

Her finnes et rikt materiale, både i dagbokform, beretninger, brevveksling, gjenstander og artikler. Arbeidet med kildene er omfattende, men givende, og har gitt et unikt innblikk i en verden vi ikke ofte får tilgang til.

Vi omtaler gjerne julen som håpsbærer, og håpet manifesterer seg ulikt for ulike mennesker. Barnets håp i møte med julen handler kanskje om det som ligger under juletreet, de voksnes håp knyttes kanskje til deres nærmeste og til glede, og det kristne håpet finner vi enkelt sagt i Jesus Kristus. I Kolosserbrevet kan vi lese:

«For vi har hørt om deres tro på Kristus Jesus og om den kjærlighet dere har til alle de hellige, den som springer fram av håpet. Det dere håper på, ligger ferdig for dere i himmelen.» (Kol 1,4–5, BS1978)

Av ulike årsaker er julen og høytiden viktig for oss mennesker, og kanskje enda viktigere for mennesker som er fratatt sin frihet. Kanskje nettopp derfor blir julefeiringen en bærer av håp, håpet om Jesus Kristus, men også håpet om fred og frihet.

Jeg vil rette stor takk til Ingeborg Hjorth, kunsthistoriker og kulturminneforsker ved Falstadsenteret, og til Arne Langås, konservator ved Falstadsenteret. Ingeborg har bidratt med

veiledning og gode innspill underveis. Arne har vært uunnværlig når det gjelder navigering i arkiv. I tillegg vil jeg takke Roald Kristiansen, førsteamanuensis i religionsvitenskap ved Universitetet i Tromsø, for god veiledning og støtte underveis.

2 Teori og metode

Ritualer har funnet sted siden tidenes morgen, mennesker har gjennom tidene utført handlinger knyttet til kultur eller religion, av ulike årsaker. Noen for egen vinning, andre igjen for mennesker rundt seg. Det å definere ritualer ut ifra gitte kriterier er så godt som umulig, ritualer er for mennesket det mennesket bestemmer at det skal være. Når det er sagt, så har vi noen mer kjente ritualer i vårt samfunn. De aller fleste feirer jul, og har sine tradisjoner og ritualer knyttet til julefeiringen. For noen blir det ikke ordentlig jul før man har vært på kirkegården og tent lys, for noen blir det ikke jul før det lukter kongerøkelse i huset, eller for noen blir det ikke jul før kirkeklokkene har ringt høytiden inn. Vi mennesker er forskjellige, og våre ritualer er forskjellige. Men ett er sikkert, at markeringer og utføring av ritualer, uansett type, er viktig for oss, og kanskje enda viktigere når livet ikke er slik vi ønsker at det skal være.

Det finnes mange som har skrevet om ritualer og ritualteori. I denne oppgaven legges arbeidet til to forfattere til grunn, Grimes med sin bok «The craft of ritual studies» og Hans Stifoss-Hanssens bok «Møtet med den andre».

Ronald Grimes er en amerikansk professor emeritus, hvis hovedområde har vært ritualstudier, ved Wilfred Laurier University i Canada. Det er her han har utført størsteparten av sitt forskningsarbeide. Han er mest kjent for arbeidet med boken som benyttes i denne oppgaven: *The craft of ritual studies*. (<https://ronaldgrimes.twohornedbull.ca/>)

Hans Stifoss-Hanssen er professor ved VID vitenskapelige høyskole i Stavanger, og jobber der i hovedsak med tematikk innenfor diakoni og profesjonell praksis. Han har skrevet en rekke artikler knyttet til disse temaene og benytter seg gjerne av det psykologiske perspektivet i sitt arbeid. (<https://www.vid.no/ansatte/hans-stifoss-hanssen/>)

Stifoss-Hanssen skriver i boken «Møtet med den andre» blant annet om ritualenes psykologiske og helbredende funksjon. Han belyser ritualer gjennom det funksjonelle perspektivet heller enn det historiske og normative perspektivet så mange forskere benytter seg av. (Stifoss-Hanssen, 2007, s. 45) Han nærmer seg ritualene fra en hovedsakelig psykologisk synsvinkel. Når han benytter seg av det funksjonelle perspektivet og med

psykologien som bakteppe, så gjør han dette av tre grunner. Det første er fordi det hjelper oss å se og ritualene utenifra så å si, det andre han legger til grunn er at ved å benytte det funksjonelle perspektivet og psykologien så finner vi et språk som har ord for helse og velferd, og det tredje er at det finnes en lang tradisjon for å studere ritualer psykologisk som han gjerne drar nytte av. (Stifoss-Hanssen, 2007, s. 46)

Et av spørsmålene som Stifoss-Hanssen stiller i sitt kapittel er om ritualene *er* helbredende. Han legger til grunn at ritualer kan gi sterke erfaringer, og at vi i dette finner faktorer som virker inn på helse og velferd. Her er det viktig å huske at disse faktorene og denne virkningen kan slå ut i både positiv og negativ retning. Stifoss- Hanssen benytter begrepet «meaning-making behavior» eller på norsk meningsskapende oppførsel/handling. (Stifoss-Hanssen, 2007, s. 46)

Om vi vender blikket ut mot verden, og mennesker som selv har sittet i fangenskap og som har skrevet om overlevelse og meningsskaping er det naturlig å se på Victor Frankl. Han har etter sitt fangenskap i Auschwitz skrevet en rekke bøker om det å skape mening i tilværelsen, og spesielt om å skape mening når livet ikke blir som man hadde tenkt. Et av sitatene han er mest kjent for er dette: «*Everything can be taken from a man but one thing: the last of human freedoms - to choose one's attitude in any given set of circumstances, to choose one's own way.*» (<https://tidsskriftet.no/2003/06/kronikk/betydningen-av-mening>)

Hvis vi sammenfører dette med Grimes, den amerikanske ritualteoretikerens tanker om meningsskapende handlinger/oppførsel, vil vi se at det blir høyst relevant for å si noe om betydningen av julefeiringen på Falstad. Grimes hevder at ritualer i stor grad handler om å skape mening. Han legger til grunn at ritualer, og her siktes det nok til religiøse og/eller kulturelle heller en dagligdagse/hverdagslige, skaper mening for mennesket og er med på å forsterke et sett verdier som er viktig for menneskets overlevelse. (Grimes, 2014, s 317)

Stifoss-Hanssen tar fram en rekke eksempler, det nevnes blant annet Lars Johan Danbolts doktorgradsavhandling om de sørgende og begravelsesriten, videre til forskning knyttet til den engelske termen «ritualstudies», hvor man nærmer seg ritualene på en tverrfaglig måte, og til Hege Westgaards studie «Som eit spor» hvor hun har sett nærmere på ritualisering og

spesielt spontanritualisering som eksempelvis spontan-alter laget av ungdommer langs veien etter bilulykker. (Stifoss-Hanssen, 2007, s. 48)

Dersom man skal se på den funksjonelle dimensjonen ved ritualer er det viktig å definere ritualene, å si noe om hva som kjennetegner ritualer. Først og fremst bemerker Stifoss-Hanssen at rituell adferd er allment menneskelig, ritualer finnes i alle kulturer og samfunn, han hevder at selve den menneskelige eksistens har en rituell side. Han løfter fram ritualer som knyttet til tid, og beskriver våre rituelle opplevelser som om vi går ut av tiden i møte med det hellige. Han løfter spesielt frem overgangsrundene i livet, så som fødsel, ungdomstid, bryllup og død, men her kunne også fint høytidene har vært med, som jul, påske og muslimenes id. Videre knyttes ritualer og rituell adferd til kroppen vår. De fleste ritualer inneholder bevegelse, berøring og stemme, samtidig som vi benytter oss av sansene våre som syn, hørsel, smak og lukt. (Stifoss-Hanssen, 2007, s. 50) Avslutningsvis nevner han at ritualer er nødvendig for menneskets mentale helse: «...rituell adferd er så sentral for mennesket at den på en måte ikke kan unnværes» (Stifoss-Hanssen, 2007, s. 51)

Grimes hevder i sin bok at ritualer gir makt og tar makt fra enkelte grupper. Han legger til grunn at ritualer utøver en form makt og i så måte kan virke enten inkluderende eller ekskluderende. I vårt tilfelle skal vi benytte Grimes påstand på en måte han kanskje ikke hadde hatt som intensjon. (Grimes, 2014, s.303). Når vi etter hvert møter på fortellingene fra Falstad under andre verdenskrig, blir dette maktperspektivet oppfattet annerledes. Maktforholdet ligger mellom fangevoktere og fanger, og kanskje hadde ikke julefeiringen direkte noe med dette forholdet å gjøre. Derimot, om ordet makt kanskje byttes ut med ordet *kraft* eller til og med *mot*, mot til å overleve, så nærmer vi oss en kjerne hos Grimes. Ritualer vil ikke ha noen ekskluderende effekt, men derimot en absolutt styrkende og inkluderende effekt for de som utfører det.

Grimes går også inn på det Stifoss-Hanssen nevner i sin bok, om at ritualer skaper mening. Selv om Grimes ikke skriver direkte inn i denne oppgavens kontekst, er det lett å forstå at meningsskaping er essensielt for ritualpraksisen på Falstad under andre verdenskrig. (Grimes, 2014, s.317)

Et annet viktig aspekt Grimes tar høyde for er at ritualer er med på å opprettholde en slags normaltilstand, eller *status quo* som han selv kaller det. Han viser til to ulike typer *status quo*.

Det første er å opprettholde eller konservere ett rituale slik det opprinnelig var, eksempelvis at man nekter å gi opp bruk av latinsk språk i messen eller å insistere på at det hebraiske eller arabiske språket skal brukes heller enn det engelske eller norske. Den andre typen handler om å konservere eller bruke ritualet for å forsterke tradisjonelle familieverdier. (Grimes, 2014, s.312). Hvis man velger å se på ritualet som en måte å opprettholde *status quo* på, og setter dette inn i konteksten til fangene på Falstad under andre verdenskrig, så vil vi kunne si at julefeiringen er en måte å opprettholde en slags normaltilstand på, ved å faktisk feire julehøytiden. Ritualteoriens funksjon i denne oppgaven blir å si noe om hva julen og julefeiringen har betydd for fangene, både som fellesskap og som enkeltpersoner.

2.1 Metodebruk

Det gjøres innledningsvis rede for Falstads historie både før og etter andre verdenskrig, før det mer utførlig beskrives hvordan forholdene var i leiren under andre verdenskrig.

I den delen som omhandler selve julefeiringen blir det brukt skriftlige kilder. Det meste av kildene er håndskrevne eller maskinskrevne notater, dagbøker, beretninger og brev skrevet av fanger på Falstad og deres pårørende. Det er et omfattende materiale, som etter å ha avgrenset det til dagene før jul og de tre første dagene i julen, straks ble mer håndterbart.

Det er forsøkt å finne dokumentasjon knyttet til kirkeliv på Ekne under andre verdenskrig, for å kunne si noe om kirkens arbeid opp mot fangene, kanskje spesielt knyttet til høytidene, men slik dokumentasjon har ikke vært å finne, dessverre.

Det er en viss ubalanse i kildematerialet når det gjelder kjønn. Det var menns stemme som ble hørt på den tiden, og naturlig nok er det skriftlige materialet i stor grad ført i pennen av menn. Det finnes allikevel kilder til kvinnes historie, men da av en annen art. Her finnes broderier, bilder, kort og gjenstander. Kvinnene var der, men de har etterlatt mindre spor etter seg for ettertiden.

I denne oppgaven deles julefeiringen opp år for år, og det gjøres rede for hva kildene sier for hvert enkelt år. Det er omfattende, men gir også et unikt innblikk i fangetilværelsen og julen som håpsbærer. Når alle stemmene har fått komme frem, settes ritualteorier inn i arbeidet med kildene, for å kunne si noe om betydningen av julefeiringen.

3 Falstads historie

3.1 Falstad Opdragelsesanstalt for vanartede guttebørn 1929 - 1941

Falstad Opdragelsesanstalt for vanartede guttebørn ble stiftet i 1895, og var beregnet for gutter i alderen 10-18 år. Disse guttene hadde enten begått kriminelle handlinger, blitt forsømt, mishandlet eller *sedelig fordærvede* av sine foreldre. Falstad er unikt i denne sammenhengen fordi det som den første oppdragelsesanstalt i Norge ikke legges til en isolert øy slik som for eksempel Bastøy. Den pedagogiske tanken bak dette er at disse guttene ikke skulle isoleres og tas ut av samfunnet, men heller lære å leve nettopp i samfunnet. Anstalten var oppbygd og driftet på familieprinsippet, med en bestyrer eller «far», og selv om man i dag ikke ser på familiemodellen på samme måte som den gang, så var det nok ikke mye som minte om familieidyll på Falstad den gangen.

Den gule murbygningen som står der i dag ble tegnet av arkitekt Claus Hjelte i 1920, og var bygd etter datidens fengselsmodell og var opprinnelig tenkt som særavdeling. Skolehjemmet flytter ut av bygningen når tyske nazister beslaglegger den høsten 1941. Skolehjemmet flytter da inn på Falstad nedre, hvor det driftes til det avvikles i 1949.

(<https://falstadsenteret.no/historie/falstad-skolehjem>)

3.2 Lebensborn-institusjon og SS-Strafgefengenenlager Falstad 1941-1945

Det er altså på høsten i 1941 at tyske nazister kontakter bestyreren ved skolehjemmet hvor de planlegger å opprette en «Lebensborn-institusjon», hvis hovedformål var å pleie rase- og arvebiologisk verdifulle mødre og barn. Dette ble aldri realisert. Derimot beslagla sikkerhetspolitiet skolehjemmet og etablerte leir for politiske fanger, øst-europeiske krigsfanger og jøder i transitt til Auschwitz-Birkenau. (Nilssen og Reitan, 2008, s. 27)

3.3 Innherad tvangsarbeidsleir – landsvikerleir 1945-1949

Etter andre verdenskrig blir Falstad over natten omgjort til det vi på folkemunne kaller landsvikerleir, eller det etter hvert offisielle navnet *Innherad tvangsarbeidsleir*. Her sitter NS-

medlemmer, frontkjempere og personer som har innehatt offentlige verv og stillinger i NS. Arbeidet fangene gjorde skulle være med på å bygge opp landet de tidligere hadde kjempet mot, og arbeid, gjerne tungt arbeid, var en stor del av hverdagen i leiren. I leiren var gjerne oppgavene knyttet til drift, mens de som ble sendt ut av leiren for å arbeide stort sett deltok i byggevirksomhet og skogsdrift. Tallene er noe usikre, da enkelte er registrert flere ganger, men man antar at det i løpet av de fire årene leiren eksisterte i denne formen, satt omtrent 3000 mennesker der, flest menn, men også noen få kvinner. Leiren består som Innherad tvangsarbeidsleir frem til 1949. Når den siste innsatte ved Innherad tvangsarbeidsleir løslates eller flyttes blir Falstad stående tom i to år, og gjennomgår en omfattende renovering og ombygging. Brakkene rundt hovedbygget rives ned og hovedbygget endrer utseende både utvendig og innvendig denne perioden. (<https://falstadsenteret.no/historie/innherad-tvangsarbeidsleir>)

3.4 Falstad offentlige barneskole for evneveike, under ulike navn 1951-1982 (1992)

Fra 1951-1952 ble Falstad igjen brukt som skole, etter hvert under ulike navn. I 51 åpner *Ekne offentlige barneskole for evneveike*. Her innkvarteres og bor 80 unge gutter fra Trøndelag og Møre og Romsdal med den hensikt å gi samfunnets unge «evneveike» best mulig kunnskap i teoretiske fag. I 1960 endres skolens navn til *Ekne barneskole for evneveike*, mens gruppen elever og skolens formål forblir det samme. Parallelt med dette etableres *Ekne offentlige framhalds- og yrkesskole for gutter* på nabogården, Falstad nedre. Navnet endres igjen i 1976, da til *Eknetun skole*, før barneskolen avvikles i 1982. Den videregående delen, altså *Ekne framhalds- og yrkesskole* består til 1992. Det finnes utallige fortellinger om de nokså dårlige forholdene disse unge guttene levde under, disse er godt beskrevet og dokumentert i litteraturen. (<https://falstadsenteret.no/historie/ekne-offentlige-skole>)

3.5 Museum, minnested og menneskerettighetscenter 1985-2020

I 1985, den 8. mai åpnes det første museum knyttet til Falstad, drevet av frivillige og med sine lokaler på den gamle barneskolen (nå revet) på Ekne. I 1995 åpnes en ny utstilling, da i kjelleren på Falstadsenteret, hvor HKH Prinsesse Märtha Louise 7. mai offisielt foretok

åpningen. Denne gangen er det et samarbeid mellom Levanger Museum og Levanger kommune som bringer krigshistorien til overflaten. Denne utstillingen ble godt besøkt, ikke bare av turister, men også at utallige skoleklasser i området. Den ble stående til 2004, da renovering igjen var nødvendig på Falstadsenteret.

I 2000 etableres stiftelsen Falstadsenteret, hvis hovedoppgave er å være opplærings- og dokumentasjonssenter for krigens fangehistorie, humanitær folkerett og menneskerettigheter. De er et av syv freds- og menneskerettighetssentere i Norge og forvalter en stor kulturarv i form av museumsgjenstander og historiske beretninger og ikke minst steder, blant annet Falstadslogen, hvor henrettelsene under andre verdenskrig fant sted. I dag jobbes det med utstillinger, undervisning, forskning og formidling av ulike slag.

(<https://falstadsenteret.no/historie/stiftelsen-falstadsenteret>)

I dag finner vi også utstillinger på Falstadsenteret, noen står en kort periode, andre mer permanent. I kjelleren finner vi i dag en utstilling kalt *Ansikt til ansikt*, en sterk opplevelse å beskue. Falstadsenteret sier selv om utstillingen:

«Vår hovedutstilling «Ansikt til ansikt» viser historien til SS Strafgefengnelager Falstad og det nasjonalsosialistiske leirsystemet den var en del av. Utstillingen binder sammen Falstadsenterets to tematiske virkefelt, krigens fangehistorie og menneskerettigheter.»
(<https://falstadsenteret.no/hva-skjer/exhibition/ansikt-til-ansikt>)

4 Livet i SS-Strafgefanganenlager Falstad 1941-1945

SS-Strafgefanganenlager Falstad sto under ledelse av Garhard Ernst Friedrich Flesch, en kommandant kjent for å være både kynisk og brutal, en fryktet mann både blant fanger og tyskere. Flesch avla gjerne fangeleiren uanmeldte inspeksjoner, og frykten for disse er også tydelig i dagbøkene skrevet av fanger på Falstad. Under seg hadde Flesch mellom 250 og 300 menn i sin kommando, blant disse Henry Rinnans gruppe «Sonderarbeitsgruppe Lola».

På Falstad utgjorde kommandaturet leirens øverste organ, dette besto i hovedsak av 3 personer: leirkommandanten, hans nestkommanderende og en forvaltningsfører.

Forvaltningsføreren hadde overordnet ansvar for leirens forsyninger og økonomi. I alt seks SS-offiserer innehadde stillingen som leirkommandant på Falstad i årene 1941 til 1945, ingen av dem kom under tiltale for krigsforbrytelser etter krigen. Under disse sorterer igjen politisoldater som vaktmannskapet i leiren. Det finnes ingen komplett nedtegnelse av vaktlister foruten et kortere tidsrom i 1943, men det man ser av den begrensede dokumentasjonen er at vaktskifter forekommer hyppig, ofte bare med 3-4 ukers mellomrom. (Nilssen og Reitan, 2008, s. 32)

Det som skiller Falstad og de mange konsentrasjonsleirene på kontinentet var at Falstad var en nokså oversiktlig leir både hva angikk materielle og sosiale strukturer. Et annen påfallende aspekt ved Falstad var at man ofte fant fanger med samme geografiske tilhørighet, f.eks. viser bevarte fangelister fra 1944 at nær 90% av de innsatte kom fra Dombås i sør til Bodø i nord. (Nilssen og Reitan, 2008, s. 33)

Falstad ble drevet som et samspill mellom det tyske leirregimet og en egen administrasjon bestående av fanger. De innsattes tillitsmann, capoen, fungerte som bindeledd mellom fangene og SS-regimet og hadde til tider viss innflytelse over livet i leiren. En av disse capoene, Jørgen Vogt, er ofte nevnt i dagbøkene vi senere skal se på. Fangene sto selv for matlaging, vasking, og ikke minst arbeid i og rundt leiren, både når det gjaldt daglig drift men også utbygging og utbedring. (Nilssen og Reitan, 2008, s. 33)

Å flykte fra Falstad var omtrent en umulighet, selv om det hendte. Det er dokumentert omtrent 20 rømminger fra leiren i årene 1941 til 1945. Medvirkende årsak til det lave antallet rømminger var nok i stor grad represaliene det medførte for det øvrige belegget og også for

rømlingens familie på utsiden av murene. Disse represaliene finner man også spor etter i dagbøkene. (Nilssen og Reitan, 2008, s. 32)

4.1 Antall fanger og kategorier

I alt satt mellom 4000 og 4500 mennesker innesperret på Falstad i årene 1941 til 1945. Av disse var 3500 nordmenn. De mest omtalte var kommunister, lærere, jøder fra Trondheim, NTH-studenter, englandsfarere fra Ålesund, ofre fra Majavatn-tragedien og en større gruppe gisler fra Trondheimsregionen. Det satt helt klart flest menn på Falstad, men det fantes også en kvinneavdeling, disse finnes det svært få beretninger fra, men desto flere gjenstander å vise til.

Størrelsen på fangebelegget varierte gjennom de tre og et halvt årene leirene var operativ. Våren 1942 økte belegget sakte til om lag 300 innsatte. På forsommeren 1943 endret leirens utseende seg radikalt, antallet fanger passerte 500 og plassmangelen ble prekær. Leirledelsen iverksatte bygging av nye brakker og driftsbygninger rundt hovedbygget. I 1944, fra senhøsten og frem mot frigjøringen i mai 1945, mener man at antallet fanger er så høyt som 1000. (Nilssen og Reitan, 2008, s. 34)

4.2 Arbeid og fritid

Det man ser i dagbøkene er at enkelte fanger, spesielt i den tidlige tiden etter etableringen av Falstad som fangeleir, har mye fritid, og at arbeidsoppgavene i hovedsak er knyttet til drift av leiren, så som vedhogging og lignende. Når fangebelegget øker utover vinteren 1941 og våren 1942 opprettes det en rekke arbeidskommandoer. Det finnes dokumentasjon på blant annet snekkerverksted, skredderverksted, sagbruk, flere garasjer og et lite bilverksted. Disse er også nevnt i de mange dagbøkene. En del av fangene, de som hørte inn under kategorien *gisler*, fikk i lengre perioder arbeidet på gårdsbrukene rundt om på Ekne. Dette ble for mange fanger ett fristed fra de brutale fangevokterne. Her fikk de anledning til å spise bedre mat enn de var vant til i leiren, og kanskje også få informasjon i fra omverdenen. (Nilssen og Reitan, 2008, s. 61)

4.3 Kosthold

Når det gjelder mat og kosthold på Falstad under andre verdenskrig er dette et tema som går igjen i flere av dagbøkene. Rolf Nevermoen skriver blant annet: «*Konstant sult her*». En annen skriver: «*pølsa var grønn utenpå, og det tok tid før man venner seg til lukten og smaken*». Man leser om dårlig mat, fordervet mat, gammel og harsk mat, mat hvor det kravler av smådyr. Forholdene knyttet til kosthold forverret seg ytterligere i takt med en betydelig økning i fangebelegget, som igjen medførte mindre mat til hver fange. Middag besto ofte av *Falstadsuppe*, hvor kvaliteten varierte, men den var som oftest kokt på poteter, rødbeter, gulrøtter eller kålrabi. I tillegg til middag serveres det 2 brødskiver med eller uten pålegg til frokost og til kvelds, ledsaget av en kopp kaffeerstatning. Det kan synes som om kostholdet bedrer seg noe fra og med sommeren 1943, dagbøkene forteller i hvert fall det. I krigens slutfase beskrives matstellet som både tilstrekkelig og tildeles godt, forholdene tatt i betraktning. Kostholdet knyttet til julefeiringen er som vi skal se senere av bedre kvalitet, og også i større mengder, noe som resulterte i mageproblemer for mange fanger. (Nilssen og Reitan, 2008, s. 64)

4.4 Sykdom

Sykeavdelingen på Falstad ble opprettet i desember 1941 og inneholdt 20 senger og et eget legekantor. Norske fangeleger sto for den daglige driften mens det tyske politiet utførte inspeksjoner og kontroller med jevne mellomrom. Doktor Carl Viggo Lange var den som hadde stillingen som leirlege lengst på Falstad. Lange ble arrestert i Trondheim 9. mars 1942 og sendt til Falstad som gissel. Her fungerte han som lege for fangene, men også for bygdas folk. Legegjerningen på Falstad var preget av mangel på nødvendig utstyr og knapphet på medisiner. Det ble aldri utført operasjoner på Falstad, slike tilfeller ble sendt til Innherred sykehus (i dag Sykehuset Levanger). Og i disse tilfellene måtte ansvarlig overlege hver 14. dag skrive rapport med nøyaktig medisinsk status for hver fange. Disse rapportene måtte først forevises kommandanten på Falstad for deretter å sendes til sikkerhetspolitiet i Trondheim. Legene på Innherred sykehus hadde som overordnet målsetting å holde på fangene lengst mulig, dels for å korte ned på oppholdet på Falstad og dels for å hindre at de ble sendt videre til Grini eller til leire i Tyskland. Dette resulterte ofte i oppdiktete historier om fangenes helsetilstand. (Nilssen og Reitan, 2008, s. 66)

Til tross for de elendige forholdene på Falstad er det eneste store sykdomsutbruddet man kjenner til difteriepidemien i 1943. Fangene som ellers lå på sykestua var hovedsakelig plaget av forkjølelsessykdommer, revmatiske lidelser knyttet til kaldt og fuktig miljø på fangecellene eller pasienter som behøvde behandling etter straffeeksersis eller andre former for mishandling. Utover dette var magesyke relativt vanlig på Falstad, på grunn av bedervet mat og dårlig drikkevann. (Nilssen og Reitan, 2008, s. 68)

4.5 Lokalsamfunnet og leiren

Et lite lokalsamfunn som Ekne ble selvfølgelig berørt og rammet av etableringen av Falstad fangeleir under andre verdenskrig. Dette innebar, for de fastboende, blant annet søknader om spesielle oppholdstillatelser og tillatelser til å reise ut av bygda. I tillegg ble det innført strenge regler for fotografering av fanger og av leiren. Vi vet også at en del fanger arbeidet på gårdene rundt om på Ekne, dette til tross for at innbyggerne på Ekne ble forbudt å komme i kontakt med noen av fangene. Det er også kjent at flere familier på Ekne raskt kom inn i ulike former for illegalt arbeid. Dette gjaldt smugling av mat inn til leiren og i stor grad smugling av brev ut og inn i leiren. Noen av dagbøkene viser også at mange av familiene på Ekne tok imot og losjerte familier som kom langveis fra for å besøke en av sine i leiren. (Nilssen og Reitan, 2008, s. 74)

4.6 Straff

Straffemetodene på Falstad var mange, og fangene må ha levd i konstant frykt for straff og represalier. Den vanligste straffen var kanskje forbud mot brev, pakker og besøk av familie. Dette fremkommer tydelig i dagbøkene, og straffen utøves kollektivt, og ikke nødvendigvis bare mot den fangen som har gjort noe galt. Hilmar Hansen skriver for eksempel i sin dagbok: «3 mann rømt. Straff: ingen aftensmat i 3 dager. Pakkeforbud. Besøksforbud». Forbud mot brev, pakker og besøk kunne vare i korte perioder eller flere uker av gangen. Dette må ha vært en stor påkjenning for fangene, men det er langt ifra den verste formen for straff som ble utøvd av leirledelsen på Falstad. (Nilssen og Reitan, 2008, s. 79)

Straffeeksersis forekom svært hyppig i de årene leiren var i drift. Dagbøkene beskriver også dette. Det vanskeligste med denne avstraffelsen var uforutsigbarheten, man visste ikke lengden på straffen og heller ikke innholdet. Straffeeksersis kunne innebære kryping eller løping rundt i fangegården, vold og mishandling, springmarsj i myra utenfor leiren, eller kryping gjennom piggrådnetting med skader som følge. Utbredt var også avstraffelse ved et eget straffekompani under navnet «Traven». «Traven» innebar at man måtte utføre hardt fysisk arbeid som steinbæring, vedsaging eller stubbebryting under stadig mishandling. Tidligere nevnte lege Carl Lange fikk et brutalt opphold under denne straffemetoden i flere uker. De første ukene blir han sjelden dimittert før midnatt. Kjell Bålsrud forteller at han i mai 43 fikk et ni dagers opphold i straffekompaniet på grunn av en smuglerepisode. (Nilssen og Reitan, 2008, s. 80)

En annen brutal straffemethode var mørkecella som i dag kan sees i Falstadsenterets museumsutstilling. Mørkecella besto i et lite rom hvor man slo vann på gulvet for å hindre at fangene kunne sette seg eller legge seg. Opphold i mørkecella varte gjerne i 3 dager. Flere ganger om dagen ble fangen tatt ut og mishandlet. Man vet også at fanger ved ankomst til Falstad fikk voldsom behandling, dette trolig for å skape frykt og for å unngå rømningsforsøk. (Nilssen og Reitan, 2008, s. 81)

Videre finnes det god dokumentasjon på mishandling under forhør, ved bruk av batonger, stokker og lignende. Gerhard flash innrømmer etter krigen at dette var vanlige avhørsmetoder både i Trondheim og på Falstad. (Nilssen og Reitan, 2008, s. 81)

4.7 Falstadskogen

I det foregående har det blitt gjort rede for straffemetoder på Falstad. Dog må det mørkeste kapitlet i Falstad sin tid som fangeleir være Falstadskogen. Her ble fanger med og uten dom brutalt skutt og gravd ned i umerkede graver. Antallet gravlagte er usikkert, dette av flere årsaker. Dager før frigjøringen i 1945 kalles det på tyske ordre ut en gruppe politisoldater fra Rinnan til den vanskeligste oppgaven i deres tjeneste. Når de ankommer Falstad sent 4. mai får de beskjed om å grave opp så mange lik de finner i Falstadskogen, og fjerne alle mulige spor etter henrettelsene som har foregått der. Det graves opp 20-25 lik i skogen i løpet av noen få kvelder. Disse fraktes så med bil ned til Ekne kai hvor de lastes om bord i en gammel

båt, slepes ut på fjorden og senkes. Dette er medvirkende til at vi ikke kjenner eksakt antall døde i Falstadskogen. Det er i både rett etter krigens slutt og i nyere tid gjort forsøk på å finne dødsskipet ett sted mellom Ekne og Ytterøy, uten hell. (Nilssen og Reitan, 2008, s. 100)

En annen mulighet som gjør det vanskelig å anslå antall er mangel på dokumentasjon. For fanger som satt på Falstad finnes det register, men det er en mulighet for at noen av de som er gravlagt i Falstadskogen ikke har vært fanger på Falstad, men kommet direkte fra Trondheim eller andre steder, uten noen form for registrering. (Nilssen og Reitan, 2008, s. 99)

Videre vet vi at en mann, Ljuban, hadde ansvar for å grave graver til de som ble henrettet i Falstadskogen. Han var selv fange, og satt på Falstad fra sommeren 1942 og til freden kom i 1945. (<https://digitaltmuseum.no/021018613875/ljuban-vukovic-pa-falstad-1945>)

Ljuban hadde god oversikt over gravene, og var med på store deler av oppgravingsarbeidet etter krigen, men man vet ikke om han faktisk var med og gravde alle gravene. På denne måten er det ikke et fullstendig bilde vi sitter med i dag. Vitneavhør fra både Flesch og Henry Rinnan etter andre verdenskrig gir et bilde på omtrent 300 henrettelser i Falstadskogen. Det finnes ingen grunn til at disse skulle oppgi høyere tall enn det som var realiteten. De tallene vi forholder oss til i dag er disse:

Jugoslaviske krigsfanger: 74

Sovjetiske krigsfanger: 107

Norske krigsfanger: 43

Altså: 224 henrettede krigsfanger i Falstadskogen. (Nilssen og Reitan, 2008, s. 103)

4.8 Endringer i levekår

Det som raskt blir tydelig i arbeidet med kildene, som vi etter hvert skal se, er at noe må ha endret seg på Falstad i løpet av andre verdenskrig. Det er viktig å identifisere *va* dette *noe* er, for å forstå betydningen av julefeiringen, men og for å unngå at den brutale tyske fremferden mildnes for ettertiden. Kildene viser en forholdsvis uorganisert og beskjeden julefeiring i -41, -42 og -43, mens man i -44 ser en tydelig organisert og planlagt julefeiring. Reitan har i sin bok satt ord på hva dette kan skyldes, og det synes rimelig å legge hans årsaker til grunn.

Det som tres tydeligst frem er nok hvem som har kommandoen på Falstad til enhver tid. Det skiftes ofte ut mannskap, og i tiden fra mai 1942 og omtrent til sommeren 1943 beskrives en rekke brutale hendelser. (Nilssen og Reitan, 2008, s. 83) Flesch har byttet ut sitt mannskap på Falstad med en gruppe som blir kjent som Nietzsche-gjengen, og forlanger et strengt og brutalt regime av disse. Fra rettsaken mot Flesch i Frostating lagmannsrett etter krigen kan vi lese i domsslutningen: «Tiltalte har ved forsettlig å oppfordre leirkommandanten til å anvende prylestraff medvirket til den legemlige mishandlingen som fant sted» (Nilssen og Reitan, 2008, s. 85)

De fleste av mennene i Nietzsche-gjengen dro fra Falstad våren 1943, noe som bidro til endrede og bedrede kår i leiren. Videre vet vi at Trøndelag var kjent for mye motstandsarbeid, og for Rinnan-bandens brutale herjinger mot disse. Det kan tenkes at man utover våren og sommeren anså motstandsarbeidet for stoppet, eller i hvert fall bremset noe, slik at det vi ser utover høsten -43 fra tysk side er en slags avslappethet i forhold til dette, kanskje er de ikke så på hugget som de tidligere har vært. Dette bidrar til mindre tilsig av motstandsfolk i leiren, som igjen bidrar til mer stabile leirforhold.

Selv om Flesch ikke endret seg, så endret forholdene seg på Falstad, en del kilder forteller om fangevoktere som er snille, som til og med hjelper dem. Det er her viktig å huske at Flesch ikke var i leiren til enhver tid, det kunne gå lange perioder uten at han var der, noe som åpnet opp for en mer menneskelig linje. (Nilssen og Reitan, 2008, s. 93) En annen endring man ser tydelig mot slutten av krigen er arbeidsfordelingen, mer ansvar legges over på fangene, og kontrollen fra leirkommandanten nedtones noe. Hva dette skyldes er usikkert, men det kan handle om noe så enkelt og tilfeldig som mannskapet som befant seg der på akkurat den tiden. (Nilssen og Reitan, 2008, s. 94)

Leiren opphører umiddelbart som fangeleir når freden kom 8. mai 1945. På folkemunne i bygda fortelles det en rørende historie: litt utpå dagen den 8. mai beordrer fruen på en av gårdene i lia overfor Falstad at guttene i heimen skal finne finduken i hvitt, ta den med ut og spikre den opp høyt på husveggen, slik at fangene på Falstad skal se at freden har kommet. Og ikke før duken har kommet på plass og guttene har kommet seg ned fra stigen hører man det skingrer i glass, vindusrutene på Falstad knuses og jubelen fra leiren høres i hele bygda.

Det har dessverre ikke lyktes å finne skriftlige kilder på dette, men det eldste generasjonen på Ekne minnes det slik.

5 Julefeiringen på Falstad

5.1 Jula 1941:

Det er få kilder til noen form for julefeiring på Falstad i 1941, kun to personer nevner julen som sådan, noe som viser at den hadde lite innhold. Det som er felles for dem begge er at de viser til andakten holdt av sogneprest Bjarne Kleivan. Kleivan var selv fange på Falstad fra 5. desember 1941 til 12. februar 1942, og var til daglig sogneprest i Fauske. (www.fanger.no)

Nevermo

Nevermo sitter på Falstad fra 11. desember i 1941 til 27. juli 1944. (www.fanger.no) Hit kommer han fra Vollan kretsfengsel i Trondheim. Han ble arrestert pga. motstandsarbeid og plassert på Vollan i september 1941 før veien går videre til Falstad. Han er en av de første fangene som plasseres i den da nyopprettede fangeleiren. Han fører dagbok mens han sitter på Falstad, og her er julefeiringen omtalt. I tillegg finnes det en beretning fra Nevermo, hans barn og hans kone, skrevet formodentlig etter krigen. Den 19. desember rydder han cella han deler med Nossum og to andre. Han skriver «*det er jo meget viktig i slike høve*» og sikter her til den forestående julen. Onsdag 24. desember, juleaften, skriver han at han bader og tar på rene klær, og den nye skjorten han har fått av kona Johanne dagen før. Han forteller videre om at prest Kleivan holdt andakt i spisesalen på juleaften og at man hadde fått lånt et orgel nede på skolehjemmet (gården Falstad nedre) som en annen fange trakterte. I dagboken sin skriver han om hvor rørt han og andre ble av den første salmen «*Kimer i klokken*», og hvor han tenkte på de hjemme som han savnet så.

Det er noe splid mellom Nevermos to fortellinger, den i dagboken og den han skrev etter krigen. I dagboken forteller han om underholdning på gangen og på cellene etter kveldsmat, en kveldsmat bestående av de vanlige brødsnivene og 2 ½ eple til hver, eplene fordi det var julaften. I dagboken er det en sped glede over den enkle julefeiringen og håp som preger avsnittet om julaften. I beretningen han skrev etter krigen er det mer nøkternt, han skriver at han bare lengtet hjem og tenkte på de hjemme, det var en lettelse å komme på cellene for der var det ingenting som minte om jul. Og begge fortellingene er nok like sanne, men skrevet fra ulikt perspektiv. Den ene av fangen Nevermo som trengte alt som løftet opp, den andre av den

frie Nevermo etter krigen som så tilbake på hvor små ting egentlig var den inne, og som kanskje også så hvor viktige disse små tingene var for å overleve.

1. juledag

Dagboken forteller videre om 1. juledag og gudstjeneste i spisesalen, også denne med prest Kleivan. Videre vanlig middag, men med dessert, en slags pudding uten saus. Til kvelds er det brødmat med godt pålegg, og godteri gitt av Røde Kors. Også denne kvelden er dørene åpne i cellene og det synges og spilles.

2. juledag

Andre juledag fikk fangene tillatelse til å oppholde seg på gangen en time, og vaktene sa de kunne synge om de ville. En av Nevermos medfanger, Vogt, foreslo dristig nok å synge «Frem kamerater», og håpet at tyskerne ikke forsto teksten:

*Frem kamerater, frem mot krigerånden
Frem mot vold og barbari.
Slå tyranniet, våpnene av hånden,
ellers blir vi aldri fri.*

Vi vet at Nevermo satt på Falstad til sent i juli 44, da han rømmer sjøveien og kommer seg til Sverige. Det betyr han må ha feiret jul der hele tre ganger. Han selv skriver, så vidt vi vet, ikke dagbok for alle disse årene. Det vi derimot har, er hans kone Johanne sin dagbok fra besøkene på Falstad i store deler av Nevermos tid der. Hennes dagbok forteller om besøk den 20. desember 1942, altså året etter Nevermo selv skriver om. Dette kommer vi tilbake til, men først en annen beretning fra julefeiringen 1941. (Arkivnr.: F-00122-001-006 og F-00122-013-001)

Jakhelln

Julius Jakhelln satt på Falstad fra 5. desember 1941 til 12. februar 1942 (for øvrig eksakt samme tidspunkt som tidligere nevnte sokneprest Kleivan) og skrev i ettertid om sin tid der. (www.fanger.no) Han skriver i sin beretning at julen og helligdagene kom og gikk uten den vante julestemningen og uten noen form for ekstra forpleining. Det skrives også her om

sogneprest Kleivans andakt. Nyttårsaften løftes derimot frem av Jekhelln, da med underholdning, sigaretter og sjokolade. (Arkivnr.: F-00220-001-001)

5.2 Jula 1942

Nevermos kone

Her forteller hun at de får møte fangene i gymnastikkhallen som er ryddet for å gjøre plass til juletre. Videre skriver hun at hver fange får ta imot en pakke på inntil 2 kg. Til sin mann hadde hun med mat, 6 flasker tran og noe hermetikk. 22. desember er Rolf Nevermo (og andre fanger), selvfølgelig under bevokting av tyske soldater, til Levanger for å gjøre innkjøp, og her møter han også sin kone og venner av dem. Han må ha nytt tillitt blant tyskerne Nevermo, for julaften får han hjem en liten tur for å hente ledning som tyskerne trengte i fjøset, riktignok ikke alene da heller, men allikevel. Johanne og familien feirer julekvelden på Westrum (på veien ut til Ekne) og overnatter der før hun besøker sin mann 1. juledag. Også denne gangen er besøket i gymnastikksalen, nå pyntet med juletre midt i rommet og granbar på veggene. De fikk være på besøk i to timer, og det ble spilt musikk også denne dagen, en av fangene trakterte et lånt orgel. Denne dagen fikk fangene bruke sine egne klær og fikk lov til å røyke, noe som ellers ikke var tillatt.

I 1943 er Johanne på besøk 2. juledag, dagen før bryllupsdagen deres. Denne dagen sykler hun fra Verdal til Falstad, og møter sin mann, og midt i en setning stopper dagboken, uten forklaring. (Arkivnr.: F-00122-013-001)

Dagbok NN

Denne dagbokens forfatter er av hensyn og etter ønske fra familien anonymisert. Hvor lenge NN satt på Falstad er noe usikkert, men han arresteres den 30.oktober 1942, og i dagboken ser det ut som han flyttes til Falstad 8. november 1942. Han sitter så på Falstad til 8. mai 1944 når han trolig flyttes til Grini. (www.fanger.no) Det som kanskje er unikt med denne dagboken sammenlignet med de andre som tas frem i denne oppgaven, er fokuset på troen og tillitten til Gud. Nesten hver eneste side er preget av dette. NN mener selv å ha blitt frelst en

av de første dagene i fangenskap, og dette utvikler seg etter som tiden går. Blant annet skriver han kort 15. november 1942: «*Bred dine vide vinger, 2 vers. Den fyrste åndelege næring.*»

Om han var religiøs på samme måte før fengslingen er vanskelig å si, men det fremgår av dagboknotatene at hans kone nok har vært det, og er kjent med denne måten å tenke, tro og leve på.

Julaften skriver han om pakkeutdeling, pakker sendt fra familie, og til de som ikke fikk pakker hjemmefra ble det delt ut pakker som egentlig var kommet til fanger som var sluppet fri. Han skriver om kjærkomne bilder av familien sin, sendt fra hans kone. Om julesalmene de synger, salmene «*O, bli hos meg, nå er det aftentid*» og «*Ein song i liv og død*», og om juleevangeliet han leser fra Det nye testamentet. Tankene går stadig til de han har hjemme, og han ender dagboknotatet sitt på julekvelden slik:

«Eg er vel ikkje så harm som eg kunde ha vore. Eg møttas med xxx (kona) og barna hos Gud, verdens frelser og forsoner. Og Gud skal ha takk for, at du, hjelpeløses hjelper, blir hos meg og mine i kveld, i natt og alle tider, inntil vi salig ender i himlens hjem. No når eg skal be kveldsbønn så ber eg som så ofte fyr at Gud må sette englevakt om meg og mine.»

1. juledag

Denne høytidsdagen bruker NN på å lese i Det nye testamentet og andre oppbyggelige bøker. Han beskriver så en gave til sin kone som han hadde planlagt å gi henne denne julen. Dette er en billedbibel som ennå ikke er innbundet, og han gir henne instruksjoner om hvordan hun skal få dette gjort.

2. juledag

Det regner og NN lytter til kirkeklokkene fra Ekne kirke, og lengter til sin hjemkirke i Meldal og det å kunne gå til kirke sammen med familien sin.

3. juledag

Sent 3. juledag skriver han om samtalen han skal ha med kona og barna, med Gud som mellommann. Og avslutter slik han gjerne gjør: «*Gud, sett englevakt om dykk og meg.*» (Ark.nr: F-00448-001-001)

NN sier svært lite om det rent praktiske knyttet til julen, men desto mer om det åndelige, som kanskje er like viktig. Dette skal etter hvert vise seg å gjelde flere av fangene som satt på Falstad under andre verdenskrig.

Johansen

Johansen sitter på Falstad fra 13. desember 1942 til 8. desember 1943, med noen få avbrudd hvor han er til ulike avhør i Trondheim. (www.fanger.no) Johansen skriver sin beretning etter krigen og omtaler julefeiringen i mer praktiske termer enn ovennevnte NN. Han skriver om fru Brattaas på skolehjemmet (gården Falstad nedre), og om hvordan hun lagde rømmegrøt meg «grøtpinn». I løpet av dagen lurte mang en fange seg inn på kjøkkenet til fru Brattaas for et slikt måltid. Johansen skriver at hele 30 fanger var innom Brattaas denne julaften, og at alle fikk med seg noe å smugle inn til sine kamerater i leiren. Tilbake i leiren hadde fangene fått tillatelse til å ha en sammenkomst på julekvelden. I gymnastikkhallen var det reist et stort juletre, og langs veggene sto bord med juleløpere på. Han beskriver så utdeling av pakker, ikke tyngre enn to kilo hver, som de på forhånd hadde fått skrevet hjem og bedt om. Tyskerne hadde plukket ut tobakken i pakkene, for dette skulle fordeles likt mellom alle fangene. Johansen mente at mye av tobakken hadde funnet veien til tyskernes lommer. Det ble gang rundt juletreet, sunget sanger og underholdt. Tsjekkerne underholdt med julesanger fra sitt hjemland, og de var dyktige. Johansen skriver at de tenker på dem hjemme, og at neste jul må krigen være over. Han avslutter med å berømme tillitsmann (capoen) Vogt for at de fikk feire jul på denne måten, til stor overraskelse fra de fleste. (Arkivnr: F-00153-001-002)

Smalås

Smalås sitter på Falstad fra 28. september 1942 til 1. juli 1943. (www.fanger.no) Han skriver om julefeiringen i *Skogn menighetsblad* etter krigen. Her beskriver Smalås stillheten før leiren våkner til liv, og levenet som følger når fløyta lyder og tyske kommandorop og skjellsord fyller leiren. Han forteller videre om at det var blitt frigitt fanger rett før jul, og at han hadde bedt Gud om å være en av dem som fikk reise hjem til jul, men som han skriver:

«Gud hadde ikke hørt meg – trodde jeg. Kanskje var det ikke håp for meg å få en liten plass innenfor himmelporten heller. Det hadde jeg tigget om helt siden jeg ble arrestert og livet konstant hang i en tråd. Jeg var jo en synder men hadde bedt om nåde, og Jesus hadde sonet i mitt sted.»

Smalås tilhørte Majavatn-karene, og kjente seg nok allikevel heldig, 24 av de som ble tatt i forbindelse med sabotasjen på Majavatn ble skutt. Videre skriver han om det som møter han ute i borggården i stillheten, og her gjengis Smalås egne ord:

«Da kom jeg til å se tvers over apellplassen og gjennom et opplyst kjellervindu på motsatt side. På gulvet der så jeg en mann på kne med foldede hender. Mens jeg sto der å så på denne mannen, dannet det seg en ring av lys rundt hodet hans, som på et Kristusbilde. Dette måtte være er hilsen fra Gud om at han var i fangeleiren også, selv om Hans ord var forbudt der. Det sto med et klart for meg at Han hadde all makt også innenfor piggråden og at vi var trygge i Hans hender både i liv og død.»

Videre forteller Smalås om selve julekvelden, om juletreet og sangene, sunget av både russere, serbere, tsjekkere og nordmenn. Han skriver at det var godt å gå rundt juletreet sammen med Jørgen Vogt å synge «*Gud signe vårt dyre fedreland*». Vaktene oppførte seg annerledes denne kvelden, Smalås skriver at de slipper å stå stive som stearinlys for tyske vakter denne kvelden.

1. juledag

Juledagen gikk som normalt, SS-soldatene var om mulig verre denne morgenen enn ellers, kanskje på grunn av deres egen feiring kvelden før. Arbeidsdagen 1. juledag varte bare 6 timer. (Arkivnr: F-00441-002-002)

5.3 Jula 1943:

Dagbok NN

Som nevnt tidligere sitter NN på Falstad i fra 8. november 1942 til 8. mai 1944. Lillejulaften skriver han om julestjerna han har laget på cellen sin, av papp og sølvpapir, og han er spent på om han får komme ut av cellen sin for å feire jul. Det er innført besøksforbud hele desember, slik at hans kone ikke får besøkt han før jul. NN skriver om mye tid på cellen over en tidsperiode, lite aktivitet ukene før jul, kanskje nettopp derav oppstår hans frykt for å ikke få feire jul. Middagen denne dagen er av det vanlige slager, plukkfisk av klippfisk. Det som derimot er uvanlig er flasken med syltetøy NN får av kokken denne dagen, den tar han med

seg på cellen, smaker så vidt på den, men velger å spare den til julaften. Han skriver: *«Eg har vere helt sjuk etter søt syltetøy.»*

Julaften er det akkurat 60 uker siden NN ble arrestert, og han starter dagens dagboknotat med å fortelle om de to barbuskene han har fått tak i og pyntet med julestjernen han lagde, og hvordan han lagde glitter av sølvpapir. Klokken 15.30 åpnes celledørene og ut vinduet på gangen kunne de se et kor oppstilt ved drivhuset. De sang *«Deilig er jorden»*, *«Glade jul»*, *«All himlene priser»* og *«Fra fjord til fjære.»* NN beskriver dette som ei gripende stund, ikke fri for tårer hos mange av fangene som sto og hørte på. Når sangen stilnet ble fangene servert middag på cellene; en kopp melk, en kopp kaffe, 6 halve smørbrød med godt pålegg og 5 småkaker til hver, bakt av baker Strømsø fra Levanger. Etter maten fikk de utdelt pakker hjemmefra, NN satte nok mest pris på hilsen fra kone og barn, selv om han ble glad for innholdet også. Når klokken har rukket å bli sju på kvelden leser oberstløytnant Ullmann juleevangeliet for de 16 stk. som sitter på celle, og avslutter med *«Fader vår»* før han lyser velsignelsen. Deretter synges det julesalmer ut gjennom de små rutene i celledøren. Han avslutter sitt dagboknotat med tanker om de han har hjemme, spesielt kona som han ikke har sett siden 26. september. Vet hun hvorfor han sitter der? Vet hun hvordan han har det? Han klager ikke, men er bekymret over om hans fangenskap er til stor bekymring for hans kone. Han er redd han aldri får feire jul sammen med sine igjen, og ber en innstendig bønn til Gud om nåde og barmhjertighet, og om fred. Siste ord julaften 1943: *«Det var høytidelig å høyre kyrkjeklokkene ringja inn i kveld. Men det var også vemodig.»*

1. juledag

NN «reiser hjem» når han våkner, ikke slik å forstå at han reiser hjem til sine i fysisk form, men som det står å lese om i julen året før, han er sammen med sine med Gud som mellommann. Han synes umåtelig takknemlig for disse «reisene». Maten som serveres 1. juledag er bedre enn den vanligvis er, brødsriver og en dåse sardiner til hver, og et eple til hver. Middagen består av god lapskaus, og kveldsmaten er som den bruker å være. Han «rømmer» igjen sin hverdag og sin realitet til kvelden, han «er hjemme» store deler av tiden, bare innom cella av og til. Han skriver: *«Dykk skynar at eg har det slett ikkje så verst, eg klagar heller ikkje»*

Dagboknotatet avsluttes med at det har vært total arbeidsstans i leiren for første gang.

2. juledag

Også denne dagen er maten god, grøt av risengryn og makaroni kokt på melk, akkurat i dag bedre enn sodd og ribbenstek til og med. Det var gudstjeneste i Ekne kirke denne dagen, og han lyttet til kirkeklokkene. Han skriver:

«...det er ei underleg følelse og sitte på celle og høyre klokkerne kallar på gamal og ung. «På sole jeg ser, det glider alt frem, snart er det ved høgmessetider. Å den som en gang fikk ønske seg hjem, blant folk som på kirkevei skrider!» Akk ja sann!!!»

Videre skriver han om en slags hverdag, men springmarsj og gymnastikk, mange timer på cella, og om nyttårsaften med en liten kake og 7 drops til hver. (Ark.nr: F-00448-001-001)

Når jeg tidligere skrev at NN skriver mye om det åndelige og mindre om det praktiske, så har dette endret karakter og funnet en slags balanse i løpet av et år. Han skriver fremdeles mye om det åndelige, men kan synes å ha blitt mer opptatt av å dokumentere det praktisk også.

Hallesby

Hallesby satt på Falstad fra 2. desember 1942 til 7. mai 1944 og overføres da til Grini. (www.fanger.no) Hallesby etterlater seg et utydelig håndskrevet notat, men det skal være mulig sammen med de andre opplysningene jeg har å plassere det inn i jula 1942 heller enn 1943. Og siden vi så langt bare har hørt om et kor som synger for fangene, og dette er i 1943, så er det naturlig å plassere Hallesbys notat til nettopp 1943. Notatet har følgende informasjon:

Sangkvartet:

Juleaften i spisesalen

pulje 1 18.00-19.00

fremmøte senest et kvarter før

pulje 2 19.30-20.30 (kl. 21-)

*8 mann spiser tilslutt i spisesalen sammen med
arrangører*

Neste side inneholder følgende:

Sangkvartet på Revier

Cabaret for diftericellene

2. dag spisningen fremskyndet

(aftens)

Hallesbys korte notat kan være en beskrivelse av når og hvor («Revier» er tysk uttrykk for et avgrenset militærområde, her forstått som selve leiren) koret sang på julaften, ellers er det muligens en referanse til hvordan måltidet ble delt opp i to puljer denne dagen. Det er vanskelig å si eksakt hva dette refererer til, men at det har med julefeiring og sangkoret å gjøre er det ingen tvil om. I tillegg sier det noe om betydningen av julen, når man har funnet det viktig å skrive det ned på denne måten. (Arkivnr.: F-00450-015-001)

Bøckman

Bøckman satt på Falstad fra 30. mars 1943 og trolig til 6. februar 1944 når han overflyttes til Grini. (www.fanger.no) Han etterlater seg et dikt som har fått navnet «Julaften på Falstad 1943»

*Kan du føle tanker sværme ut fra Falstad her i kveld
sværme ut til mange kjære
som vi gjerne ville være sammen med i slik en helg
Noen har kone hjemme, kanskje barn og juletre
andre har en far, en mor eller søster eller bror
eller også andre kjære som de gjerne ville være sammen med i kveld.*

*Alle de som rundt om strider og som ufred søndersliter
La oss ta en stille stund
Juleevangelium
Fred på jord vi ønsker alle
Fem kvart sekker fred svant hen over gamle Norge
Nu må atter folket lære ufredstidens savn å bære*

*Men av værste nød blåøiet frihet ble oss den gang fødd
Nu vil atter frihet fødes av en lengsels tid som denne
bare vi kan holdres, glødes og la troens flamme brenne
Komme hva som komme vil*

*Engang vil igjen det lyde slik som julen skal oss byde
Fred på jorden
Fred og frihet bys i Norden
La oss ta en stille stund
Juleevangelium
Fred på jorden vi ønsker alle*

*Fred i alle norske hjem
Herrens fred velsigne dem. (Arkivnr.: F-00137-001-003)*

Dette forteller oss lite om den praktiske julefeiringen, men det forteller mye om hva julebudskapet og julehøytiden betyr for mennesker. Bøckmans tekst er full av håp, ikke bare på egne vegne og for seg selv, kanskje mest for menneskene han savner, for folket han hører til, og for landet han er så glad i.

5.4 Julia 1944

Den fjerde og siste jula på Falstad under andre verdenskrig skiller seg vesentlig fra de foregående tre årene. Vi har nå sett av julen markeres og feires, fangene får bedre mat juledagene, og det fortelles om underholdning laget av fangene selv, enten på cella eller brakka eller i form av kor som synger. Det har blitt sunget julesalmer og sanger, juleevangeliet har blitt lest, og vi har fått et innblikk i hvordan julen har artet seg for noen enkeltmennesker i denne tiden. Så kommer jula 1944.

Her finner man tydelige referanser og dokumentasjon til en nøyaktig og grundig planlegging og organisering av julefeiringen. Nordgård, som satt på Falstad i jula 1944 (www.fanger.no) har etterlatt seg et dokument ved navn «Program fur die weihnachten 1944», altså program for julaften 1944. Det er på tysk, og inneholder detaljert informasjon om forberedelser, om tidspunkt for ulike puljer når det gjelder måltid og arrangement for øvrig. Det er også satt opp en konsert, med underholdning/sang av fangene selv, det er tidspunkt for hver sang, og alle som deltar er nevnt ved navn og instrument. Det som kanskje er mest spesielt er at det synes ut ifra dokumentet at dette er en kveld uten tysk deltagelse, alle roller, både hva gjelder underholdning, men også tilbereding av mat, rydding og forberedelser gjøres av fangene selv.

Dette programmet strekker seg over 3 dager, til og med 2. juledag, med eksakte tidspunkter og lister over hvem gjør hva. (Arkivnr.: F-00265-003-001)

Hågensen

Hågensen satt på Falstad fra 7. oktober 1944 og trolig til freden kom 8. mai 1945.

(www.fanger.no) Hågensen har oversatt programmet til norsk og gjengir dette i sin bok som er skrevet i fangeleiren. Foruten programmet er det en rekke tegninger, karikaturer av medfanger og innimellom et dikt og en sang. Her er programmet kanskje av viktigst karakter. Det er så detaljrikt at man nesten ikke tror det. Oppsett for hvilke sanger som skal synges gjøres på følgende måte:

Kl. 11.07-11.11: Ågots fjellsang – Waldemar Thrane

Kl. 11.12-11-15: Jeg lagde med så slidig – norsk folketone

Kl. 11.16-11-18: Glade jul – julesang

Det er altså detaljstyrt ned til hvert minutt. Man kan undre seg over hva det er som gjør at julen i 44 blir slik den blir, og hva er det som gjør at tyskerne lar nordmenn, endatil kanskje koster det, få lov til å feire en slik storstilt jul. (Arkivnr.: F-00218-002-001)

Sæther

Sæther sitter på Falstad fra 7. eller 8. oktober og trolig til freden 8. mai 1945.

(www.fanger.no) Han lager en avis med tittelen «*Jul på Falstad, Sal L, 1944*». Denne får han smuglet ut, og etter krigen trykkes den og bevares for ettertiden. Det ser ut på innledningen til den trykte utgaven som at han har sendt den til de han delte sal L med. Her starter han med å redegjøre for hvem som bodde på sal L, riktignok etter hukommelse som han selv skriver. Han skriver ned 24 navn, seg selv inkludert. Videre en hilsen til de han delte sal L med. Han minnes trassen i dem når de den morgenen fikk refs av kommandanten, og han minnes hvordan han følte seg større og bedre enn denne mannen som gjorde hva han kunne for å nedverdige dem. Han minnes også tankene han sendte over piggrådgerdet og hjemover denne kvelden. Han forteller om juledekorasjoner på veggene, og den staseligste av dem, som han selv skriver: «*Kolstrands tegning av rommets brokete belegg.*»

Videre skriver han om gleden over overfloden de har denne julekvelden, med pakker, både lovlige og ulovlige som ble sendt dem hjemmefra. Og selv om de var fanget, plassert der mot sin vilje, og selv om de ikke visste hva som ventet dem hverken på Falstad eller der hjemme, så ble denne kvelden fin. Denne kvelden spilte det ingen rolle hvem de var av yrke eller sosial stilling, akkurat denne kvelden var de bare mennesker og venner. Venner som sammen lyttet

når Romundset leste juleevangeliet på sal L. Venner som dempet sang «*Kongesangen*» og «*Ja vi elsker*» på sal L. Venner som lyttet til talen som medfangen Braaten holdt for Kongen og Fedrelandet.

Avisen inneholder videre et dikt om julen av Skjaanes, diktet bærer navnet «Jul i fangenskap» Dernest kommer en fortelling skrevet av tidligere nevnte Romundset, «Betlehemsstjernen», hvor han forteller om sitt ønske om å se Betlehemsstjernen som moren hadde fortalt så levende om når han var barn. Fortellingen tar lytterne videre til håpets stjerne, og hvor kort veien er fra håpet og til troen. Han avslutter sin fortelling slik:

«Ja, la oss i tankene gå til Betlehem, og la stjernen lyse inn i vårt hjertes innerste. Da vil vi kunne få eie den fred i vårt sinn som verdens uro og jag, ja ikke engang kirgslarmen, vil kunne forstyrre.

Det kimer nu til julefest, det kimer for den høye gjest som steg ned til lave hytter ned nyttårgave, fryd og fred.»

Skjenaas følger så opp med diktet «Von», som tar leseren med på en reise i mot og kjærlighet til fedrelandet. Neste side inneholder skriften «*Fred på jord*», denne uten oppgitt forfatter. Her er forfatteren tydelig, han snakker om Jesus som fredsfyrsten, som Guds sønn, men som bare kan åpenbares og forstås i felleskapet mellom mennesker. Denne teksten må være å forstå som en grov protest til krigen og alt den følger med seg, og om et inderlig ønske om fred basert på felleskap og nettopp samhold.

Neste siden i avisen inneholder «*Bekjentgjørelser*», altså kunngjøringer. Nå skal det sies at disse kunngjøringene ikke er av det slaget man skal ta seriøst, men som derimot hører inn i sal L sin humor. Jeg gjengir to av kunngjøringene:

«Ca. 40 sigaretter av merket «Blue Star» og en eske «Tiedemans blå Golden Knott» er hverken tapt eller funnet, og kan ikke fås tilbake hos Øivind Pettersen.»

«Tredjeplassen i bridgeturneringen er tapt. Den ærlige finner bes levere denne tilbake til Sverre Giæver.»

I all uvisshet og elendighet klarer disse fangene å vise humor, kanskje for å overleve, kanskje for å løfte hverandre opp.

Videre finner vi en ny fortelling, «*Idealisten*», denne skrevet av Sæther selv. Det er også han som har skrevet sangen/diktet vi finner på neste side. Utdrag:

*Sender nå i julenatten tause bønner mot det dunkle blå,
ber for sine kjære hjemme,
minnes snø og kvite fjell,
-klokkeklangen julekveld.*

De neste, og siste to sidene inneholder også sanger/dikt med samme tematikk som ovennevnte. (Arkivnr.: F-00048-002-002)

Det er uvisst hvilken tradisjon og bakgrunn disse bidragsyterne har når det gjelder tro og trosutøvelse, men uavhengig av det så blir det tydelig at håp er en viktig faktor for dem. Det er også tydelig at håpet lett knyttes til og ledes til tro og trosutøvelse som man kanskje ikke ville sett om de ikke var i fangenskap. Menneskers forhold til kirken, og til Gud, var nok annerledes for 75-80 år siden enn det er i det sekulære samfunnet vi lever i i dag. Det til tross, man kan stille seg spørsmål om disse tankene hadde blitt ført i pennen om det ikke var for at de satt i fangenskap. En av de tingene som er lett å spore i dagbøker og beretninger fra Falstad under andre verdenskrig er den grå hverdagen, det samme hver dag, samme rutine, samme mat, samme mennesker, samme brutale regime. Kanskje er det man ser av glimt inn i en julefeiring nettopp farge i en grå hverdag, og håp i en grå hverdag.

Hansen

Hansen sitter på Falstad fra 27. november 1944 til freden kom 8. mai 1945. Han fører detaljert dagbok under hele sitt opphold på Falstad. Han skriver 20. desember: «*Hurra. Pakke fra M. til K.V. Fra Th til A.L.? Fiskelapskaus. Grøt kokt av mel. Hornmusikk. Gleder meg og er spent på se de to pk. Snart jul. Uff.*»

Når julekvelden går mot slutten setter han seg ned og skriver igjen, om dagens hendelser. Han skriver om juletrærne, om de 60 som spiste sammen på brakka, om andakten holdt på brakka av Finnmarkspresten Sagås, også han fange, som rørte mange til tårer og om kirkeklokkene de hørte ringe i Ekne kirke. Han koker seg grøt på Margits (kona) rømme og er mett til kvelden. Videre skriver han om store forberedelser til de 750 som da satt på Falstad denne julen, om mengder mat og julepynt over hele leiren. Han beskriver så dagens program, som

samstemmer med det tidligere nevnte program for julen 1944. Han beskriver julesanger sunget på ulike språk, og en generelt god stemning.

1. juledag

Denne dagen går også etter tidligere nevnte program, men det som kanskje er mest tydelig i hans notat denne dagen er takknemlighet over sine, over gaver og mat, over vennskap i leiren og felleskapet de deler der i høytiden.

2. juledag

Andredagen har bare et kort notat:

Jula er forbi. Kabaret i kveld. En festlig time. Fiskepudding. Spiste det siste lille hvetebrød. 2. juledag sto vi og gravde bunkers og satte piggråd mens presten i Ekne kirke prekte Fred på jord. (Arkivnr.: F-00330-001-001)

Røskaft

Røskaft satt på Falstad fra 26. oktober 1944 til freden kom 8. mai 1945. (www.fanger.no) Han forteller om det varme vennskapet som vokser fram mellom han og medfangen Mjøen som han deler celle 9 med. Disse to møtes en av de første dagene i desember i 44, og fyller dagene med mening og innhold for hverandre. Røskaft beskriver hvordan han og Mjøen skriver dikt og strofer, en linje hver, og i mangel på noe annet så skriver de på toalettpapir. Etter krigen skrives noe ned, og etter husk gjengir Røskaft noe av det de skrev på julaften: «*Koldt og myrkt og lite sol, soleis vert det innmot jol.*»

Til tross for pakkeforbud, som Røskaft selv hadde sørget for ved å hjelpe fanger å flykte, fikk cellekameratene pakker hjemmefra utdelt denne dagen. De beskriver overvaktmester Foss, han som var fangevokteren deres denne dagen som en snill mann. Han gav de to på celle 9 sigaretter og konfiskerte brev hjemmefra. Det er den samme Foss som senere formidler et brev hjem for Røskaft. Middagen var bedre denne dagen, og Røskaft mistenker at noen er snille med han, siden han får diett-mat denne dagen, mat som bare var forbeholdt de med legeattest. Røskaft får senere vite at det er en sambygding som ordner maten på kjøkkenet denne dagen, og at det er han som skal takkes for fiskebollene i hvit saus på julaften. Videre fortelles det om underholdning på cellene, hver celle med hver sitt bidrag. Og om fangevokter Foss som hadde glemt å låse en av dørene slik at en av fangene kunne organisere

underholdningen de hadde planlagt ute på gangen. Deretter beskriver han pakkene, og lykken over å finne både vafler, smør, kjøtt, sylte og en pakke urte-te som viste seg å være tobakk. De kjente på takknemmelighet skriver Røskaft, og at livet slett ikke var så verst akkurat der og da, selv om de lengtet hjem til sine. Når de andre på cella sovner former Røskaft ord og linjer om sorg og savn og håp som for oss i dag er vanskelig å begripe:

*Lita celle, dør med rute.
Stirrende – Jeg.
Ser – Over en gang,
gjennom ei rute.
Der – et glimt av verden.*

*Da ser jeg vestover.
Drømmer.
Nei, døren er låst.
Snur meg – stirrer,
innover i cella.*

*Han sover,
Sov du Halvor, gode venn.*

*Ser jeg noe?
Ja – Piggtråd -Piggtråd
Ser jeg jorda?
Ja – Hvit – Ren
Synsfeltet vides ut,
ser glitrede flater.
I måneskinn.
Skog – Sjø.
Der er sjåen, havet.*

*Legger meg på golvet.
I bukse – Sko.
Stirrer – Drømmer.
Om: kone, barn, går, frihet – Nei.*

*Lyd på gangen:
Tunge sko, med jernskodd hel.
Minnes en sang:
Fred på jord. (Arkivnr.: F-00082-002-001)*

Askelund

Askelund satt på Falstad fra 30. september 1944 til 7. februar 1945. (www.fanger.no) Han skriver i sin dagbok julaften om de hjemme som går til kirken klokken 4, mens han selv har

vært i sving fra klokken seks om morgenen og får servert lapskaus klokken 12.30. Videre skriver han om kaffeslabberas på arbeidsalen hvor de har ryddet og pyntet til jul som best de kan. Bordet har de dekket med gavepapir og en juledekorasjon av granbar og malte lysestaker. Deretter sammenfaller hans betraktninger med tidligere nevnte program, men hornmusikk og julekonsert med julesalmer. Han forteller at han går glipp at gudstjenesten på sal F, han klarte ikke gå dit, som han selv skriver: «*Dels fordi jeg desværre har så følsomt gemytt at en klump i halsen hindret meg i å synge med i de kjære gamle samge – dels fordi presten ikke var så heldig.*»

Derimot deltar han på det påfølgende programmet, med konsert av et strykeorkester og deretter medfange Mørkveds fremføring av «*Finnmarkingens Julekveld*» og Nordal-Griegs «*Flagget*». Humor og vennskap preger stunden, i så stor grad at de nesten glemmer tid og sted. Videre beskrives gaver mellom fager, fine trearbeider laget i leiren og bøker som skiftet eier.

Han avslutter som så mange andre, han lengter hjem, til de der hjemme, og til sønnen Kåre som sitter i en annen og mye verre leir en Askelsund selv.

1. juledag

Her fokuseres det på mat, fem gode venner legger sammen det de har og lager seg et herregårdsmåltid av egg og bacon, sylte, kald ribbe, røkelaks og ost. Måltidet etterfølges av en og en halv times gåtur, frem og tilbake på 30 meter, ikke lange strekningen skriver Askelund, men mye bedre enn loftet på Vollan i Trondheim.

Middagen består av lapskaus, og noe så uvant som dessert, en slags Semuliepudding med rød saus. Middagshvil etterpå og kaffe, småkaker og sigaretter deretter. Kvelden avsluttes med bridgespilling.

2. juledag

Dagen starter for mange tidlig, da det viste seg at Semuliepuddingen var er surrogatprodukt som de færreste tålte, og køene til toalettet vokste raskt. Arbeidsdagen tok til som normalt for de som var i stand til det, før det igjen ble konsert på ettermiddagen og underholdning av fangene selv. Askelund skriver så om kveldsmaten som denne kvelden ble inntatt på

arbeidssalen, hvorpå han skriver: «....*det ble en hyggelig kveldsstund tilslutt. Men gudsjelov for at julen er slutt*». (Arkivnr.: F-00584-001-001)

Jenssen

Jenssen sitter på Falstad fra 2. oktober 1944 og trolig til freden kom. Dagbokens siste side er datert 14. april, tre uker før freden kom, men det er usikkert når han fikk sin frihet.

(www.fanger.no) Han skriver om forberedelser til jul og om konsert med sang og hornmusikk. Han forteller om juleevangeliet som ble lest av medfange Reppe og om julesangen de sang, og til sist om talen Rosenlund holdt for dem. Det var deretter fest og konsert i spisesalen før det ble utdeling av gaver hjemmefra. Stemningen var god selv om tankene ofte vandret til de som var hjemme denne kvelden.

1. juledag

Jenssen beskriver stillheten julen kommer med og at de under omstendighetene har det bra.

2. juledag

Denne dagen arbeider de til kl. 12.00, før tidligere nevnte program går i gang. Han nevner også stor pågang på toalettet, men han selv er frisk. Videre beskriver han hvordan han og to medfanger (den ene jobber nok på kjøkkenet) går på kjøkkenet og spiser seg mette på ribbe og poteter. (Arkivnr.: F-00360-001-001)

Faanes

Faanes satt på Falstad fra 27. oktober 1944 og trolig til freden kom 8. mai 1945.

(www.fanger.no) Faanes skriver om julaften en time inn i 1. juledag. Han beskriver sine morgenrutiner og om frokosten han spiser. Videre forteller han om middagen, lapskaus, klokken 13.00. Videre om konserten inne i gårdsplassen, slik vi finner den beskrevet i programmet. Konserten vekker høytidstanker og hjemlengsel. Det samme gjelder kirkeklokkene som ringer inn høytiden klokken fem. For første gang i hans liv var det ikke hjembygdens kirkeklokker som varslet han om julens komme. Han skriver:

«Jeg er stengt inne, og isolert fra alt som er ute, men kirkeklokkenes malmtunge klang har funnet vei gjennom piggråden og nådd mitt øre. Jeg står vemodig og lytter, øinene blir våte, tankene går heim....»

Videre følger også Faanes juleprogrammet og beskriver vennskap og samhold over felles skjebne. Han avslutter sitt noe melankolske dagboknotat med å fortelle om fangene som ankommer fra sykehuset på Levanger sent på julaften.

1. juledag

Faanes beskriver maten som nydelig første juledag, og forteller om en rødgrøt til dessert, som er det beste han har smakt på Falstad. Videre om hvordan oppholdet her har vist han hvor mye det betyr å få feire jul hjemme, hvor viktig det er å være sammen med familien i høytiden.

2. juledag

Hverdagen er nesten der igjen, i hvert fall med tanke på arbeid og mat, men med unntak av sangunderholdning også denne dagen. Han lengter hjem til familien, og håper alt står bra til på gården hjemme. (Arkivnr.: F-00107-002-001)

5.5 Kvinnenes stemme

Så langt har vi sett, med unntak av Nevermos kone, at det er kun menn som har omtalt julefeiringen på Falstad. Dette har sin naturlige forklaring i et mannsdominert samfunn. Det satt absolutt flest menn på Falstad under andre verdenskrig, og mange av disse brukte stemmen sin, enten ved å skrive dagbøker og annet under krigen, eller beretninger etter krigen. Disse menn hadde nok også en slags heltestatus etter krigen, som nettopp overlevende. I et land som under andre verdenskrig, og i tiden etter, så på kvinner som best egnet til husstell og barneoppdragelse, og ikke som helter etter krigsfangenskap, er det ikke å undres over at deres stemme forsvinner i noen grad. Men, helt borte er de ikke, heldigvis, de er bare annerledes.

De første kvinnene kom til Falstad sommeren 1942, og ble plassert på loftet, i en egen kvinneavdeling, som etter hvert ble utvidet. Totalt satt det 215 kvinner på Falstad under andre verdenskrig. De fleste var norske kvinner, med unntak av 9, som kom fra Polen, Sovjetunionen, Tsjekkoslovakia og Finland. De fleste hadde yrker, som hushjelp, kontordamer, vaskehjelper o.l., og over halvparten var kvinner i 20-årene. Årsakene til at de var satt der var ulike, noen som politiske fanger, noen for utuktig omgang, enkelte for å ha kommunistiske holdninger, noen for arbeidsnekt, andre for rømningsforsøk over til Sverige. Kun tre av kvinnene som satt på Falstad var eller ble antatt å være jøder. I tillegg til disse ulike årsakene kommer de som satt som gisler, altså som ble satt dit på grunn av familiemedlemmers gjerninger. Felles for dem alle er at de levde svært isolert på loftet, de var sjelden ute og all kontakt med mannlige fanger var forbudt. (Langås og Karevold, 2013, s. 6-8)

I 2013 ble «*Kvinneutstillingen*» fremvist på Falstadsenteret, en utstilling av en rekke gjenstander knyttet til kvinner i fangenskap. Disse gjenstandene gir et unikt innblikk i kvinnenes tid som fanger på Falstad, og om man leter godt finner man også her spor av julefeiringen.

Margrethe Venæs

Venæs satt på Falstad fra 7. juni 1944 til 20. september i 1944 hvorpå hun overføres til Grini. (www.fanger.no) Hennes fortelling er nok den eneste av sitt slag, og har ingen spor av julefeiring på Falstad, da er hun allerede overført til Grini. Fortellingen hennes er brodert inn i nattkjolen hun brukte under fangenskap. Hun har på fremsiden av kjolen brodert inn fangenummeret sitt, dato for opphold på Falstad, dato for opphold på Grini, dato for opphold i diftericelle, og tre navn: Erling, Norvall og Trygve. Det sterkeste broderiet finner vi på ryggen av kjolen: Heim 25-4-45.

Venæs kjole forteller oss ingenting om julefeiringen, men den forteller oss hva som var viktigst for henne i fangenskap; de der hjemme og det å få komme hjem til dem. (Langås og Karevold, 2013, s. 3)

Randi Hognestad

Hognestad satt på Falstad fra 18. september 1944 og til 22. september 1944, bare få dager før hun overføres til Grini. (www.fanger.no) Hognestad broderte en liten lapp som hun sendte hjem til sin sønn til jul. Hun broderte bilder i 3 av hjørnene og tekst i det siste, hvor det sto: «Gledelig jul! Godt nytt år! Kjærlig hilsen til Petter fra mor. Grini, julen 1945»

Selv om dette ikke er fra Falstad, men laget først etter hun ankom Grini, er det en indikator på hvor viktig det var for disse kvinnene å markere julen og å vise de hjemme at det sto greit til. (Langås og Karevold, 2013, s. 19)

Astrid Fredriksen

Fredriksen satt på Falstad fra 19. november 1944 til 23. januar 1945, hvor hun overføres til Grini. (www.fanger.no) Fredriksen lager julekort til Liv Haug. Haug løslates rett før jul og får med seg kortet fra Fredriksen. Her gjengis Haugs datters ord: «Jeg husker når hun snakket om det julekortet. Det var så kaldt og det var så nitrist. Det var jula, så de skulle prøve å få det til så koselig som mulig da.» (Langås og Karevold, 2013, s. 25)

Også her fortelles en historie, om viktigheten av å feire jul sammen, omstendighetene til tross, og hvor selve målet er å gjøre det sammen, å glede hverandre, å være hverandres familie i mangel på de hjemme.

Liv Haug

Haug satt på Falstad fra 4. september 1944 til 24. desember 1944, og løslates på julaften, trolig fikk hun juleamnesti, altså løslatt til høytiden. Dokumentasjonen viser at hun løslates til jul sammen med Reidunn Krøtøy og Gerd Myhre. (Arkivnr.: F-00472-006-001) Hun mottar julekort fra en av de andre fangene, trolig en kvinnelig fange. Det er skrevet og tegnet på grått papir, og tekst skrevet til samme melodi som salmen «Deilig er den himmel blå» er skrevet i kortet.

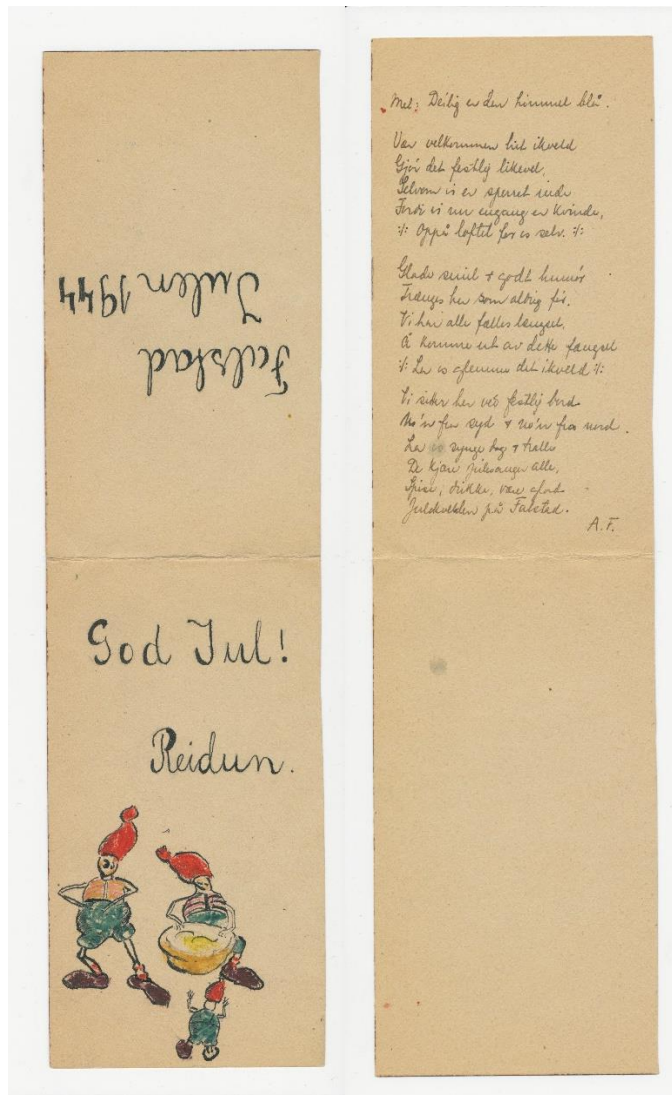
(Arkivnr.: F-00327-001-001)

Reidunn Krøtøy

Krøtøy satt på Falstad fra 2. desember 1944 til 23. desember 1944, (www.fanger.no) hvor hun som tidligere nevnt løslates til julehøytiden. Reidunn mottar en rekke julekort utenifra. Her vedlegges to av dem.

I denne konteksten blir det det nederste kortet viktig, hvor avsender heter Annemor, og teksten lyder: «Julen 1944. God jul. Bedre nyttår» Det er humor, og overlevelse i slike tekster. (Arkivnr.: F-00472-004-005 og F-00472-004-002) Reidunn mottar også samme type kort som Liv Haug, og selv om vi ikke vet avsender med sikkerhet, så er dette kort som er laget på Falstad.

(Arkivnr.: F-00472-004-007)

6 Julens betydning bak piggråden

6.1 Makt – maktperspektivet ligger i å faktisk feire julen, det er også makt i felleskap

Hva betød så denne julefeiringen for fangene? Hva gjorde feiringen for de menneskene som satt innesperret bak piggråden? Hva bidro julefeiringen med?

Hvis vi først ser på Grimes tanker om et maktperspektiv, og legger til grunn at det å feire jul faktisk gav fangene en følelse av kontroll over egen hverdag, og ikke minst gav dem en følelse av felleskap, så kan vi absolutt si at maktperspektivet er gjeldende. Noen steder oppdager vi direkte trass og protest i julefeiringen, blant annet hos Nevermo som 2. juledag beretter at de synger kampsangen «*Frem kamerater*» og håper at de tyske soldatene ikke forstår hva de synger. (Arkivnr.: F-00122-001-006) Det kunne kostet dem mye om tyskerne hadde forstått hva de sang, men sammen våget de. Når vi ser at fangene handler mot de tyske vaktene og deres regime, må dette oppleves som styrkende for felleskapet og som en solidarisk og viktig handling innad i fangegruppen, og vil nok i noen grad bidra til en sterkere følelse av «oss og dem». Dette gjelder for øvrig mange av handlingene knyttet til julen. Kildematerialet forteller om smugling av pakker inn til leiren, om mat som ble med inn i vaskeskyller fra Falstad nedre, om ulike former for risikable oppgaver som kom mange til gode. Mange forteller at de deler på godene, og skaper stunder for hverandre som en måte å styrke felleskapet, men og å løfte hverandre opp og frem. Fortellingen om Røskaft og Mjøen er også et godt eksempel på dette, de får tiden til å gå ved å skrive dikt, en linje hver. De løfter hverandre og utvikler et godt vennskap. (Arkivnr: F-00082-002-001) Disse to feirer julen i tosomhet på cella, og beskriver en stemning vi vanskelig kan forstå utenifra. Om kvelden er det underholdning på cellegangen hvor en organiserer det hele og selve underholdningen holdes gjennom lukkede celledører. Når Røskaft skriver at livet slett ikke er så verst der og da, så vitner dette om felleskap og vennskap, og om julen som annerledes men absolutt viktig, kanskje viktigere enn i en normaltilstand. Og selv om fangenskapet aldri vil bli en normaltilstand, synes det som at å gi situasjonen «et skinn av normalitet» vil være viktig for å holde ut.

Det ligger også en tosidighet i dette, en vanskelig balansegang. For hver gang man leser om felleskap og vennskap og glede over jul og julefeiring, finner vi også tanker om savn og lengsel etter dem der hjemme, og uro og frykt for hva fremtiden vil bringe. Dette er også gjennomgående i alt av materiale, at man gjerne løfter frem det positive, gleden over gaver, over vennskap, over gode gjerninger og handlinger, samtidig som den overskyggende lengselen til de hjemme, og frykte og uroen for fremtiden blir helt tydelig. Dette er med på vise nyansene også når vi skal se på betydningen av julen som ritual.

Det som kanskje er mest overaskende i kildematerialet er fraværet av tysk innblanding. Fangevokterne er sjelden nevnt knyttet til julefeiringen, spesielt de tre første årene, det er som om at fangene får være i fred disse få dagene. Kanskje er ikke dette i realiteten tilfellet, men at fokuset i materialet er på det positive knyttet til feiringen og nettopp det at julefeiringen gir et annet fokus. I møtet med kilder, bilder og annet materiale blir det tydelig at hverdagen på Falstad under andre verdenskrig bærer preg av å mangle farge. Det oppleves som en serie grå dager, monotont arbeid, ingen avbrekk, ingen farge i hverdagen. Kanskje er julen med på å sette farge på en ellers grå tilværelse, kanskje er det slik at julen representerer et pusterom, og at det tyske nærværet blir mindre synlig når fokuset flyttes over på noe som er større enn dem selv. Det er vanskelig å trekke en konklusjon mot at fienden her har menneskelige og formildende trekk, og det mener jeg vi også skal være forsiktige med når vi kjenner brutaliteten som faktisk var hverdagen på Falstad. Jeg tror heller fraværet av tysk innblanding i julefeiringen de første årene handler om en utelatelse fra fangenes side, bevist eller ubevist. Dette må forstås som at fangene ikke vil at julen skal inneholde tysk innblanding, at man rett og slett velger å overse det tyske, og med det fienden, akkurat i denne settingen, for å skape nettopp et «skinn av normalitet».

Smalås løfter også frem et annet viktig poeng med julefeiringen, som jeg ikke finner noen annet sted. Han skriver, knyttet til en eksistensiell opplevelse: *«Dette måtte være en hilsen fra Gud om at han var i fangeleiren også, selv om hans ord var forbudt her.»* (Arkivnr.: F-00441-002-002)

Det Samlås beskriver er langt på vei et forbud mot religionsutøvelse i leiren. Det finnes ingen dokumentasjon på et slikt forbud, men at fangene var fratatt alle sine rettigheter var det ingen tvil om. Når man ser dette mot julen i 1944 (Smalås skriver om julen -42), hvor tyskerne har

godkjent og kanskje til og med laget programmet til julefeiringen, så viser dette om ikke annet en utvikling og en bevegelse fra noe som i verste fall var forbudt, til noe som ble tillatt og i tillegg lagt til rette for av de tyske makthaverne.

Om det nå var slik at Guds ord var forbudt i leiren de første årene så blir felleskapet, trassen og makten i å feire jul enda tydeligere. Kildematerialet forteller også at det satt prester på Falstad, og at disse holdt både gudstjenester og andakter. Et spørsmål må være om dette er imot reglene, og om det da får enda større betydning å faktisk feire jul. Man ser at kollektiv avstraffelse er normalen i leiren, slik at ulydighet vil ramme ikke bare den som utfører den, men også medfanger. Det hadde vært interessant å få bekreftet eller avkreftet om religionsutøvelse faktisk var tillatt eller ikke. Og hva gjør dette i så fall med makten fangene utøver når det feirer slik de gjør.

6.2 Status quo, er julefeiringen med på å skape en slags normaltilstand i alt det unormale?

Når alt som er normalt tas vekk fra et menneske, også friheten, hvordan opprettholder man en slags normaltilstand? Er julefeiringen med på å opprettholde denne normaltilstanden? Hvordan kommer dette i så fall til uttrykk på Falstad?

Vi ser helt tydelig at det å feire jul er viktig for fangene, selv om det i dette perspektivet også er tosidig. Det kommer frem hos flere at de i det lengste håper og bli løslatt til jul, mens kildematerialet viser at dette høyst sjelden skjer. Det synes som at denne opprettholdelsen av normaltilstand når det gjelder julefeiringen blir en slags siste skanse for fangene. Som om at den tyske overmakten kan ta fra dem mye, men ikke julen. Grimes skriver i sin bok om ritualer som en måte å opprettholde historiske hendelser. (Grimes, 2014, s. 131) Hvis vi anvender hans forståelse blir julen en måte å opprettholde en kortere og lengre historie, den korte knytter seg til familiære tradisjoner, og den lengre føyer seg inn i en mange hundreårig tradisjon knyttet til feiringen av julen. Det vi nok i stor grad ser på Falstad omhandler den familiære tradisjonen, det å vite at man feirer samtidig, og holder i hevd det man kan at handlinger og feiringer til tross for adskillelse.

Når Grimes hevder at ritualer er med på å opprettholde en normaltilstand eller *status quo*, så må vi se dette ikke i lys av hans teori om å forsterke tradisjonelle familieverdier, men å opprettholde tradisjonen til tross for at man er avskåret fra nettopp familien. Det synes som at tradisjoner knyttet til julefeiring blir enda viktigere i fangenskap, selv om rammene for feiringen er helt annerledes enn det man er vant til. Rolf Nevermo skriver at han bader, vasker sine klær, gjør rent på cella og barberer seg før julehøytiden, slik man ville gjort hjemme. Her møter man igjen dette «skinnnet av normalitet», det som er et forsøk på noe man ville gjort i en normaltilstand, men som samtidig ikke er det. Mange skriver om pakkene hjemmefra, og beskriver innholdet slik at vi forstår at her har de hjemme sendt mat og gaver som mottakeren er vant til å ha i julen. En annen ting som vitner om at julen er med på å bekrefte en normaltilstand er at de lytter etter kirkeklokkene. For mange er kirkeklokkene et symbol på nettopp høytiden. Det som går igjen i materialet er at de gjerne skulle ha vært i kirken, gjerne *sin* hjemkirke, sammen med *sin* familie. På denne måten er kirkeklokkene en erstatning og på mange måter en trøst når de lengter hjem. På den andre siden bekrefter kirkeklokkene vemodet og alvoret i situasjonen, her er det fanger som konstant lever i spenningen mellom liv og død, og ingen vet hva morgendagen bringer.

Videre ser vi at mat blir viktig disse juledagene på Falstad, det beskrives hva som blir sendt til dem fra familien og det beskrives hvordan fangene forsøker å feire ett slags fellesskapsmåltid i leiren. Dette gjelder spesielt de første tre årene, når det ikke er organisert julefeiring i leiren, men mer overlatt til fangene selv å organisere og planlegge.

Det synes som at fangene, som lever i en utrygg og kjent og brutal hverdag, her enormt behov for å være sammen og feire jul. Dette gjenspeiler seg blant annet i deres planlegging av underholdning og deres omsorg for hverandre, og deres evne til å dele på godene. Det blir helt tydelig at ved å opprettholde en slags normaltilstand når det gjelder julefeiring så bidrar fangene til å løfte hverandre opp og frem og til å skape fellesskap og til en viss grad trygghet.

Dette behovet for å markere, opprettholde og skape en slags normaltilstand når det gjelder julefeiring er som alt annet i denne oppgaven veldig tosidig. Når vi hører om julefeiringen og underholdningen og gavene og maten så hører vi samtidig om savnet, om alt de går glipp av, om bekymringen for de der hjemme og om lengsel til sine. Og midt i dette ligger det en spenning og mellom fangenskap og feiring. Det ligger som en dyp sorg i kildematerialet at de

er fratatt sin frihet og det ligger en tydelig trass i å evne å opprettholde julefeiringen på de vilkårene som gjelder. Dette spenningsforholdet lever fangene i, hvor det å feire jul, få et avbrekk fra en mildt sagt krevende hverdag, det å sette farge på hverdagen i noen få dager, for samtidig å vite at om få dager er alt tilbake til den grå hverdagen, hvor dagene preges av meningsløshet og dysterhet. Det synes som fangene har funnet en slags balanse i dette, når de evner å faktisk feire jule, glede hverandre, synge sammen og bygge felleskap til tross for at de vet det er kortvarig. På den måten kan man si at julen er med på å skape avstand til den realiteten man lever i, julefeiringen blir en del av en overlevelsesstrategi hvor fangene faktisk får et lite rom fylt av noe annet enn makt og råskap.

6.3 Skape mening i det meningsløse, julen som håpsbærer

Når ritual-teoretikere hevder at det å skape mening i et gitt sett av omstendigheter handler om overlevelse, så blir dette veldig tydelig på Falstad under andre verdenskrig. Det meste av det skriftlige materialet bekrefter dette. Det er helt tydelig at det å feire jul er viktig for fangene. Dette vises i måten de skriver på og i innholdet i det de skriver om. På sal L lages det til og med en avis knyttet til julefeiringen. Dette viser blant annet behovet for å markere julefeiringen og kanskje til og med behovet for å dokumentere det for ettertiden. En måte å si: «se, vi feiret allikevel, til tross for at vi er fratatt vår frihet.»

Videre ser vi at et stort antall av kildene nevner andakten som prest holder enten på julaften eller i julen er viktig for dem. Ofte så viktig at de røres til tårer og at de berøres av det presten sier, og bærer det med seg inn i livet i leiren.

Så kan man stille spørsmål om hvorfor julefeiringen er viktig og hvilken mening den innehar, hva den representerer for de som satt bak piggråden, langt fra sine kjære. Hvis man ser tilbake på forholdene på Falstad under andre verdenskrig så forstår man lett at det blir viktig å finne lyspunkter i hverdagen, å finne mening i en ellers meningsløs tilværelse, hvor de er prisgitt lunet til fangevokterne og deres metoder.

Og om man legger til grunn at det å skape mening i en meningsløs situasjon handler om nettopp overlevelse, vil det være naturlig å kalle meningen for *håp*, helt enkelt. Dette håpet er todelt, det handler for noen om håpet i Jesus Kristus, om frelse, nåde og evig liv og for noen

om fredshåpet, og kanskje for de aller fleste en kombinasjon av de to. Det er en kjensgjerning med tanke på Falstadsbogen og alle de som endte sine dager der, at fangene på Falstad måtte ha levd med frykt for sitt liv, konstant. Hvem som endte sine dager i leiren eller i skogen en kilometer lenger opp, og hvem som faktisk fikk forlate Falstad med livet i behold var høyst usikkert og uforutsigbart. I lys av en slik tilværelse trer nok håpet om Jesus Kristus og det evige liv tydelig frem for menneskene som satt der. Dette fremkommer tydelig av kildematerialet også. Og man skulle kanskje tro at voksne menn på 40-tallet ikke skrev og snakket høyt om slike ting, men nesten alle kildene har en eller annen referanse til nettopp denne tematikken. Den andre delen av håpet, fredshåpet, ligger helt i overflaten hos alle som skriver, dette er mennesker som er stolte over landet sitt, som ønsker fred og slutt på elendighet og urettferdighet. Denne stoltheten manifesterer seg i viktigheten av både sanger, salmer og dikt, både kristne og sekulære.

Når denne oppgaven har som tittel «Fred på jord, fryd på jord» så ligger det et tett opp til overflaten at håpet er det som bærer mennesker i fangenskap. Der blir julen en sterk representant for håpet. Det forteller samtidig noe om håpet som essensielt i tilværelsen de lever i, hvor livet leves i frykt for døden hver eneste dag.

Hvordan eksakt synes så dette i materialet jeg har for hånden? Der man ser den sterkeste håpstanken, både det kristne håpet, men også håpet om fred, er i de utallige sangene og diktene vi finner i materialet. Noe av det som er nedskrevet er en gjengivelse av sanger vi kjenner godt, som for eksempel: «*Deilig er jorden*», «*Bred dine vide vinger*» og «*Glade jul*». Andre er gjendiktninger til kjente melodier eller dikt skrevet med lengsel og håp som klangbunn. Jeg skal i det følgende vise til noen av disse.

Arne Hågensen skriver i 1944 et dikt som heter «*Før dagen gryr*»:

*Fra vold og tvang mot frihet går vår lengsel
det har den gjort de lange tunge år.
Men vi er stadig fanger i vårt fengsel
og fred og frihet like fjerne står.*

*Om det er natt og håpe synes å svinne
og det er uvisst hva vår fremtid byr.
Så må vi aldri la det gå av minne
at det er mørkest lys før dagen gryr.*

Her blir håpstanken tydelig knyttet til fred og frihet, og om det å finne mot når det er som mørkest. Forfatteren beskriver en tanke om at lyset kommer til tross usikkerheten om *når* dette skjer. Nå er ikke denne teksten nødvendigvis knyttet til jul, men den viser tydelighet hvor viktig også fredshåpet er. (Arkivnr.: F-00218-002-001)

Og man ser på sangen eller diktet som har fått tittelen «*Finnmarkingenes julekveld*» av Reidar Brekke så finner vi både håpstanke knyttet til den kristne tro og til håpet om frihet og fred. Brekke løfter frem kirkeklokkene som håpsbærer når han skriver: «*Klokkene bærer det gamle ord om barnelykke og fred på jord i mennesker Guds velbehag. Det faller så tungt å tro det i dag men jeg ville så inderlig gjerne.*»

Kirkeklokkene har i århundrer avgitt sin stødige klang når høytiden ringes inn, til samme tid over vårt ganske land, med ulik klang og ulik lyd, men ringt har de, en time til ende. Klokkene forteller om høytid og kaller mennesker til kirken. Hos Brekke blir det tydelig at det ikke hjelper om klokkene ringer aldri så mye på julaften, han er fremdeles innestengt.

Videre i «*Finnmarkingenes julekveld*» står det:

«Hyrdene så det og trodde det med, nå kommer fredstegn fra himmelen ned, julestjernen har brakt det. Millioner av sjeler har sunget og sagt det, millioner har visst hvor det var å finne, jeg trengte det mer enn noensinne.»

Også her blir det tydelig at Brekke skriver inn i en kristen kontekst, om fredstegnet som kom fra himmelen. Han beskriver stjerna som veileder og lys på veien, og man kan lett også lese håp om fred og frihet inn i denne teksten. Og om det lyder vakkert i dag, så kan man tenke seg hvilket vemod som lå i teksten da den ble skrevet. Det er som at kirkeklokkenes bud denne dagen er det som bærer Brekke gjennom en dag som egentlig skulle vært preget av familie og glede. (Arkivnr.: F-00218-002-001)

Der Brekke finner sin symboltyngde i kirkeklokkene så finner Røskaft det i julelyset som de der hjemme har sendt han til høytiden. Røskaft skriver diktet «*Julelyset*»:

*«Sjå lyset står og viser veg,
til nye, gilde dagar.
Og følgjer du det kvart ditt sted,
då lukka sjølv du lagar.*

*Hvis berre alle gjorde slik,
og prøvde kva dei kunne.*

*Å være jole-ljoset slik,
var mykje fagert vunne.»*

Her blir julelyset et symbol på samhold og overlevelse, Røskaft maner til å skape sin egen lykke, om å ta det som kommer imot en, her er nok fredstanken og trostanken knyttet sammen til linjer bare de som satt på Falstad fullt ut vil forstå.

Det som vi nå har sett både fra Hågensen og Brekke er gjennomgående i kildene, denne tanken om at håpet manifesterer seg i de kjente sangene knyttet til julen, og kanskje spesielt til deres egne tekster, både sanger og dikt. Det er ingen tvil om at det å synge kjente sanger og salmer, det å samles om felleskap, det å lytte til andres ord om fangenskap, lengsel og tro bidrar til å skape mening. Så kan man selvfølgelig stille spørsmål om denne meningen har hatt betydning for fangene, og om denne meningen hadde blitt funnet andre steder enn akkurat i julefeiringen, om nevnte feiring ikke hadde funnet sted. Jeg våger å svare nei til dette. De fleste som opplevde andre verdenskrig og dennes samtid hadde et noe annerledes forhold til tro og kirke enn det vi kjenner i et stadig med sekulært samfunn i dag. Julen var en høytid hvor man gikk til kirken, hvor man unte seg mer enn til hverdags, hvor julebudskapet om Jesu fødsel sto i sentrum. Det å leve i fangenskap, fratatt alle sine rettigheter, og i tillegg under et så brutalt regime som man vet at Falstad var, må ha gjort at ethvert lyspunkt har blitt oppfattet som mentalhygienisk nødvendig og essensielt for overlevelse. Man kan også finne andre meningsskapende hendelser og aspekter på Falstad, men ingen av en slik art som julefeiringen. Det må ha vært viktig for fangene å få samles om julens budskap, og få lov til å opprettholde et snev av normaltilstand, og kanskje til og med kjenne på å la noe av det vanskelige hvile i andres hender, og da returnerer vi til det kristne håpet, og til Smalås sine ord: *«Dette måtte være en hilsen fra Gud om at han var i fangeleiren også, selv om hans ord var forbudt her.»* (Arkivnr.: F-00441-002-002)

7 Sammenfatning

Oppgavens hovedmål har vært å gi en fremstilling av julefeiringen på SS-Strafgefengenenlager Falstad under andre verdenskrig, for så å forsøke å si noe om betydningen av denne feiringen i et ritualteoretisk perspektiv. Oppgaven gjør innledningsvis kort rede for Falstads historie fra det blir bygd i 1929 og frem til i dag, hvor det benyttes som minnested, museum og senter for menneskerettigheter. Dernest gjøres det mer utførlig rede for forholdene under andre verdenskrig når bygningen og området rundt får benevnelsen SS-Strafgefengenenlager, en av landets verste og mest brutale fangeleirer under andre verdenskrig. Her får man et innblikk i en brutal og meningsløs hverdag, med levekår så dårlige at det er vanskelig å forstå for mennesker i dag.

Oppgavens hoveddel byr på et innblikk i et rikt kildemateriale av dagbøker, beretninger og andre kilder fra Falstadsenterets omfattende arkiv. Her refereres det til alle kilder som på noe sett har tilknytning til julen og feiringen av denne. Her finnes dagbøker fra mennesker som satt både korte og lengre opphold bak piggråden i løpet av de fire årene krigen pågikk.

Videre settes disse fortellingene inn i et ritualteoretisk perspektiv, med tre hovedfokus: maktperspektivet, opprettholdelsen av normaltilstanden og til slutt, det meningsskapende i julefeiringen. Alle disse tre perspektivene settes inn i Hans Stifoss-Hanssens og Ronald Grimes forståelse av ritualer og ritualenes funksjon.

Å konkludere med noe helt kokret i et slikt perspektiv er så godt som umulig, men man kan dra hovedpunkter og finne områder hvor betydningen av julefeiring i fangenskap blir tydelig. Når det gjelder de tre hovedfokus nevnt over kan man grovt dele inn på følgende måte:

1. Maktperspektivet knyttet til å feire jul i fangenskap, det som skaper et «oss og dem», og som er med på å skape en slags trass og forsterke overlevelsesinstinktet som vokser frem i felleskapet, er absolutt til stede
2. Julefeiringen som opprettholder av normaltilstand, hvor det å feire jul selv om man er fratatt grunnleggende rettigheter som frihet og rett til bestemmelse over eget liv, men fremdeles evner og feire jul med sine medfanger, dette er også godt synlig

3. Det meningssskapende i julefeiringen gir seg størst utfall i salmer, sanger og dikt som finnes i kildematerialet. Disse tekster vitner om en tosidig håpstanke, og selvfølgelig spenningen mellom disse, hvor fangene har sin hverdag og sitt liv. Det ene håpet nytter seg til den kristne tro, og at julen bærer bud om Jesu komme. Det andre håpet, som de lever med 365 dager i året, er det om frihet, om å overleve fangenskapet i en leir hvor det skytes og graves ned fanger ukentlig. Kanskje er ikke disse håpene så forskjellige, og kanskje bør man heller ikke se på håp som ulike ting, men som noe som bærer oss mennesker når krisen inntreffer.

8 Litteraturliste

Falstadsenteret.no: *Falstad skolehjem* hentet 28.8.2020 fra:

<https://falstadsenteret.no/historie/falstad-skolehjem>

Falstadsenteret.no: *Inherad tvangsarbeidsleir* hentet 28.8.2020 fra:

<https://falstadsenteret.no/historie/innherad-tvangsarbeidsleir>

Falstadsenteret.no: *Ekne offentlige skole* hentet 29.8.2020 fra:

<https://falstadsenteret.no/historie/ekne-offentlige-skole>

Falstadsenteret.no: *Stiftelsen Falstadsenteret* hentet 29.8.2020 fra:

<https://falstadsenteret.no/historie/stiftelsen-falstadsenteret>

Falstadsenteret.no: *Ansikt til ansikt* hentet 29.8.2020 fra:

<https://falstadsenteret.no/hva-skjer/exhibition/ansikt-til-ansikt>

Falstadsenterets digitalmuseum: *Ljuban Vuković på Falstad* hentet 20.8.2020 fra:

<https://digitalmuseum.no/021018613875/ljuban-vukovic-pa-falstad-1945>

Grimes, R., L. (2014). *The craft of ritual studies*. New York: Oxford University Press.

Grimes, R., L. *Ritual Studies International: Ronald Grimes*. Hentet 22.10.2020 fra:

<https://ronaldgrimes.twohornedbull.ca/>

Langås, A. og Karevold, Å. (2013) *Kvinneavdelingen*. Steinkjer: Designtrykk AS.

Reitan, J. og Nilsen, T., R. (2008) *Falstad: nazileir og landsvikerfengsel*. Trondheim: Tapir akademisk forlag.

Skaiå, A. (2003). Tidsskriftet Den norske legeforening: *Betydningen av mening*. Hentet 4.9.2020 fra: <https://tidsskriftet.no/2003/06/kronikk/betydningen-av-mening>

Stifoss-Hanssen, H. (2007). *Møtet med den andre*. Oslo: Det praktisk-teologiske seminar.

VID.no. *Hans Stifoss-Hanssen*. Hentet 22.10.2020 fra: <https://www.vid.no/ansatte/hans-stifoss-hanssen/>

Arkiv, Falstadsenteret, Levanger kommune:

Rolf Nevermo: F-00122-001-006 og F-00122-013-001

Julius Jakhelln: F-00220-001-001

Rolf Nevermos kone: F-00122-013-001

NN: F-00448-001-001

Frank Storm Johansen: F-00153-001-002

Vidar Smalås: F-00441-002-002

Leif Hallesby: F-00450-015-001

Nils Bøckman: F-00137-001-003

Ørnulf Nordgård: F-00265-003-001

Arne Hågensen: F-00218-002-001

Per Sæther: F-00048-002-002

Hilmar Hansen: F-00330-001-001

Ivar Røskaft: F-00082-002-001

Jonas Askelund: -00584-001-001

Karl Johan R. Jenssen: F-00360-001-001

Sverre Ottar Faanes: F-00107-002-001

Liv Haug: F-00472-006-001

Liv Haug (håndlaget kort): F-00327-001-001

Reidunn Krøtøy (håndlagede kort): F-00472-004-005, F-00472-004-002, F-00472-004-007

Digitalt fangeregister (www.fanger.no):

Rolf Nevermo: <https://www.fanger.no/persons/25722>

Julius Jakhelln: <https://www.fanger.no/persons/25023>

NN: xxxxxxxx (oppgis på forespørsel, pårørende ønsker anonymitet)

Frank Storm Johansen: <https://www.fanger.no/persons/22262>

Vidar Smalås: <https://www.fanger.no/persons/34682>

Leif Hallesby: <https://www.fanger.no/persons/10521>

Nils Bøckman: <https://www.fanger.no/persons/10972>

Ørnulf Nordgård: <https://www.fanger.no/persons/25660>

Arne Hågensen: <https://www.fanger.no/persons/26784>

Per Sæther: <https://www.fanger.no/persons/11508>

Hilmar Hansen: viser til arkivnummer: F-00330-001-001 (www.fanger.no stemmer ikke med det Hansen selv skriver.)

Ivar Røskaft: <https://www.fanger.no/persons/40951>

Jonas Askelund: <https://www.fanger.no/persons/31163>

Karl Johan R. Jenssen: viser til arkivnummer: F-00360-001-001 (www.fanger.no stemmer ikke med det Jenssen skriver selv.)

Bjarne Kleivan (sogneprest i Fauske): <https://www.fanger.no/persons/25885>

Sverre Ottar Faanes: <https://www.fanger.no/persons/24167>

Liv Haug: <https://www.fanger.no/persons/26554>

Reidunn Krøtøy: <https://www.fanger.no/persons/25776>

Margrete Venæs: <https://www.fanger.no/persons/346>

Randi Hognestad: <https://www.fanger.no/persons/383>

Astrid Fredriksen: <https://www.fanger.no/persons/5404>

Gerd Myhre: <https://www.fanger.no/persons/25694>

